

Mövzu 11. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ

PLAN

- 1. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi**
- 2. İmperatorluğun yaradılması. Şirvan və Şəkinin tam tabe edilməsi**
- 3. Azərbaycan XVI yüzilliyin 30-50-ci illərində**
- 4. Azərbaycan XVI əsrin sonu-XVII əsrdə.**

Şeyx Heydər oğullarının Ərdəbil və Gilanda gizlədilməsi. İsmayılın Ərzincan səfəri.

Ağqoyunlu Rüstəm padşah (1492-1497) qızılbaşların əsgəri qüvvəsindən istifadə edib hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra onların başçısı Soltan Əlidən ehtiyat etdiyinə görə onu da aradan götürməyə fürsət axtarırdı. 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığında, Şəmsi kəndində Ağqoyunlu sərkərdəsi Eybə soltanla Soltan Əli arasında savaş baş verdi. Soltan Əlinin 700 nəfər qızılbaşları Eybə soltanın 400 min nəfər süvarisi ilə savaşda məğlub edildi. Bu döyüşdə Sultan Əli də həlak oldu. Şeyx Heydər qalan iki oğlu İsmayıl və İbrahim Ərdəbildə gizlədildi. Ancaq Ağqoyunlular Ərdəbili tutduqdan sonra İsmayıl və İbrahimi müridləri Gilana qaçıdırıb Biyəpiş valisi Karkiyə Mirzə Əlinin sarayında gizlətdilər. Rüstəm Mirzə dəfələrlə Karkiyə Mirzənin sarayına elçi göndərüb İsmayılı tələb etsə də, o müxtəlif bəhanələrlə elçiləri geri qaytarmışdı. Səfəvilərin tərəfdarı olan Karkiyə Mirzə İsmayıl və qardaşına qayğı ilə yanaşır, onlara fars və ərəb dillərini öyrətmək üçün Şəmsəddin Gilani adlı birisini də müəllim tutur.

XV yüzilliyin son illərində Bayandur şahzadələri arasındakı çəkişmələrdən, savaşlardan əziyyət çəkən və nəticədə mərkəzləşdirilmiş dövlətə böyük ehtiyac hiss edən Azərbaycan xalqının Səfəviyyə cəmiyyətinin irsi şeyxi olan İsmayıl rəğbəti gündən-günə artırırdı. Səfəvilərin Azərbaycan və onun xaricindəki tərəfdarları ağqoyunluların hakimiyyətinə qarşı baş qaldırmaq üçün əlverişli fürsət axtarırdılar. Artıq bu zaman Bayandur şahzadələrindən Əlvənd Mirzə ilə Murad Mirzə arasında hakimiyyət uğrunda gedən müharibə Baba Xeyrulla başda olmaqla bir qrup ağsaqqalın işə qarışması ilə dayandırılmış və 1500-cü ildə Əbhər barışında Bayandur irsi adıgedən şahzadələr arasında iki yerə bölünmüşdür. Bu barışda İrəvan, Diyarbək, Qarabağ da daxil olmaqla Kür çayından «Qızıl Üzən çayına qədər Azərbaycan torpaqları Əlvənd Mirzənin, İraq, Fars Kirman isə Murad Mirzənin hakimiyyəti altında olması qərarlaşdırılmışdır. Azərbaycanın Şirvan bölgəsi isə Dərbəndi sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Azərbaycanın ayrı-ayrı

hakimlər arasında bölünməsi, vilayətlər arasında təsərrüfat əlaqələrinin zəifləməsi, məhsuldar qüvvələrin inkişafının ləngiməsi ilə əlaqədar olaraq, artıq xalqın qüvvətli dövlət hakimiyyətinin yaranmasına ehtiyac hissi artırdı. Belə bir vaxtda İsmayılın bayrağı altında Azərbaycanı yenidən birləşdirmək uğrunda böyük bir siyasi hərəkət başlandı.

Hələ 1499-cu ilin avqustunda 13 yaşlı İsmayıl Lahicanı yeddi nəfər türk-qızılbaş qazisi ilə tərk etmişdi. Az bir vaxt içərisində Rumdan, Qaracadağdan, Əhərdən gələn qızılbaş müridləri də onlara qoşuldular. Xalxala yaxınlaşarkən İsmayılın başına toplaşan qızılbaş döyüşçülərinin sayı artıq 1500-ə çatdı. İsmayıl öz atlıları ilə birlikdə qışı Astara yaxınlığındakı Ərcivanda keçirdi. Bu, Güney Azərbaycan vilayətlərindən Səfəvi tərəfdarlarının gəlib çatmasına imkan verdi. 1500-cü ilin yazında Anadoludakı tərəfdarlarına qovuşmaq üçün buradan Ərzincana getmək qərara alındı. Ancaq qızılbaşlar oraya birbaşa deyil, Arazın quzeyinə keçərək Göyçə mahalından yollandılar. **Ərəşli və Zülqədərli** tayfaları da qızılbaşlara qoşuldu. Göyçə dağlarında Cahanşah Qoraqoyunlunun nəvəsi **Soltan Hüseyn Baranlı** da qızılbaşlara qoşulmaq istədiyini bildirdi. Ancaq onun sui-qəsd hazırlığında olduğunu bilən qızılbaş bəyləri çevik tərpəndilər. Gecə ilə oranı tərk edib Çuxur-Sədə (İrəvan), oradan da **Şürəkələ** vardılar. Burada **Qaraca İlyas Bayburtlu** Anadolu qızılbaşlarının böyük bir dəstəsi ilə İsmayılın tərəfinə keçdi. Ərzincana çatdıqdan sonra İsmayılın artıq 7000 qazisi var idi. Bunlar **Ustacı, Şamlı, Rumlu, Təkəli, Afşar, Qacar, Varsaq** tayfalarından olan gəncər, habelə «Qaradağ (Qaracadağ) sufiləri» idilər.

FƏRRUX YASƏRƏ QARŞI YÜRÜŞ. Qızılbaş bəyləri arasında hərəkətin sonrakı gedişi barədə bir fikir yox idi. Onların bir qismi Ərzincanda daha çox qoşun yığıb yazda Ağqoyunlular üzərinə yürüş keçirməyi, başqaları isə Gürcüstan üzərinə cihad keçirməyi təklif edirdilər. Ancaq qışı gözləmədən dərhal Şirvanşah Fərrux Yasərə qarşı yürüş keçirmək istəyənlər üstünlük qazandılar. Siyasi qüvvələrin durumu yürüş üçün çox əlverişli idi. Ağqoyunlu dövləti ötən il iki yerə parçalanmışdı. Şirvan dövləti meydanda tək qalmışdı. Şiəlik bayrağı altında çıxış edən qızılbaş hərəkəti təkcə Azərbaycanda deyil, Anadoluda, Əcəm və Ərəb İraqında yayılıb güclənmiş, bu məmləkətlərdə yaşayan türk toplumları Səfəvi sülaləsinə güc və qoşun verən bir arxaya çevrilmişdilər.

Yürüşə 14 yaşlı İsmayıl özü başçılıq edirdi. O, Kür çayının «Qoyun ölümü» adlanan çətin keçidini at üzərində ilkin olaraq özü keçdi. Bununla o, tərəddüd edənləri ruhlandırırdı. Qızılbaşların 7 minlik qoşununun yaxınlaşmasını eşidən Şirvanşah Fərrux Yasər Qəbələdə

əsgəri hazırlıq işinə girişdi. Qızılbaşlar Şamaxını tutub Şirvanşaha Gülüstan qalasına girməyə macal verməyib **Cabandə** onun 20 min atlı və 6 min piyadadan ibarət olan qoşununu darmadağın etdilər. Buğurd qalasına qaçıb gizlənmək istəyən Fərrux Yasər qızılbaş döyüşçülərinin əlinə keçib öldürüldü. Bir neçə gün İsmayıl döyüş yerində qaldı. Şamaxıya qayıtdıqda şəhər varlıları onu qarşılamağa çıxdı, tabeçilik bildirdilər.

BAKININ TUTULMASI. Muğanda **Mahmudabad** yaxınlığındakı qışlağa gedən İsmayıl, Məhəmməd bəy Ustaclu və İlyas bəy Xunuslu başda olmaqla Bakını tutmaq üçün qoşun göndərdi. Şirvanşahların ikinci paytaxtı sayılan Bakı qalası qızılbaş elçilərinə xərac verməkdən boyun qaçırdı. Güclü qala divarları, ərzaq və döyüş ehtiyatı yaratmaq üçün qabaqcadan hazırlıq görülməsi Bakı əhalisinin dirəniş güvənini artırmışdı. Bakıda güclü müqavimət göstərilməsi İsmayılı başlıca qoşunla birlikdə 1501-ci ilin yazında Muğandan buraya yürüməyə məcbur etdi. O, qalanın qapıları, divar və bürcləri ilə tanış olub danışıq yolu ilə qalanın təslim edilməsinə çalışdı. Bakı qalabəyisi Fərrux Yasərin oğlu **Qazı bəy** idi. O, əlçatmaz dağ qalalarını döyüşlərə hazırlamaq üçün göndərildiyindən Bakının müdafiəsinə onun arvadı başçılıq edirdi. Bu qadın, İsmayılın əmri ilə qalanın təslim olunması barədə tələb gətirən elçini öldürtdü. Onu bu işdən çəkəndirməyə çalışan Bakı darğası **Əbdülfəttah** bəyi də edam etdirdi.

Bakıda kəskin müqavimətlə bağlı İsmayılı artıq bacarıqlı bir qoşun başçısı kimi tanınan, Xadim bəy Xüləfanı birbaşa oraya göndərməli oldu. Sonra özü də gəlib qoşun başçılarına qoşuldu. Onun əmri ilə qala bürclərinin birinin altından böyük lağım atıldı. Bürç uçsa da, yerli döyüşçülər yenə də müqavimət göstərirdilər. Nəhayət qızılbaşlar onların müqavimətini qırıb şəhərə soxuldular. Bakı əyanlarından 70 nəfəri əllərində Quran İsmayılın ayağına gəldikdən sonra şəhərdə qətl və qarətə son qoyulması haqda əmr verildi. Qala qapıları isə dışarıda dayanan qızılbaş qoşununun üzünə açıldı. Bütün şəhər əhalisinə aman verməsi ilə bağlı İsmayıl 1000 tümən «qan bahası» ödəməyi tələb etdi. Şirvanşahların Bakı sarayında saxlanılan zəngin xəzinəsi ələ keçirildi. Burada olan qızılların, daş-qaşların, başqa pulların, qiymətli geyim və əşyaların bir hissəsi qızılbaş döyüşçülərinə paylandı.

ƏLVƏND MİRZƏNİN MƏĞLUB EDİLMƏSİ. İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi. Qızılbaşlar buradan ikinci başlıca dirəniş yuvası olan Gülüstan qalasını mühasirə edənlərin köməyinə yollandılar. Silahı yerə qoymayan Şirvan dövlət qoşunları burada idi. Bu qala ərzaq və yaraq ehtiyatı baxımından çox güclü olduğu üçün qızılbaşlar mühasirəni

dayandırmağa oldular. Bunun başlıca səbəbi Təbrizdə oturan Ağqoyunlu padşahı Əlvənd Mirzənin böyük qoşunla quzeyə doğru yürüşə çıxması olmuşdu. İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş döyüşçülərinin Quzey Azərbaycandakı əsgəri uğurları Ağqoyunlu sarayını qorxuya salmışdı. Ağqoyunlu yürüşünün başlanması barədə xəbər yetişən kimi İsmayıl hərbi müşavirəyə çağırırdı. Orta çağ Azərbaycan tarixçiləri Həsən bəy Rumlu və İskəndər bəy Münşinin yazdıqlarına görə, İsmayıl qızılbaşlara üz tutub sordu: «Sizin istəyiniz nədir? Azərbaycan, yoxsa Gülistan qalası?» Onlar söylədilər: «İstədiyimiz Azərbaycandır». Bu cavab Şirvandakı əməliyyatların dayandırılması və Ağqoyunlu yürüşünün qarşısının alınması barədə hökm verilməsi demək idi. Belə də oldu. Şirvanın tabe edilməsi işini yarımçıq buraxan qızılbaş sərkərdələri qoşunlarının Şirvanda hələ çökdürülməmiş qalalarda yerləşmiş əsgəri qüvvələrlə birləşməsinə yol verə bilməzdi.

Sürətlə Kürü keçən qızılbaş qoşunu, Naxçıvana çatmış Əlvənd Mirzəyə qarşı yönəldi. Əlvənd Mirzənin qızılbaşların çayı keçməsinə mane olmaq, habelə, Qarabağ, Ərdəbil və Qaradağ əhalisini İsmayıl qarşı qaldırmaq cəhdi baş tutmadı. Qızılbaşların irəliləməsini dayandırmaq üçün mosullu **Osman bəyin** başçılığı ilə göndərilən Ağqoyunlu dəstəsi qızılbaş avanqardı tərəfindən əzildi. Qızılbaşlar itki vermədən Naxçıvan yaxınlığında Arazın quzeyinə keçdilər. Bu zaman İsmayılın qızılbaşlarının sayı 7000, Ağqoyunlu qoşunu isə 30.000 nəfərdən ibarət idi. Həllədicə döyüş 1501-ci ilin yayında Şərur düzündə oldu. Ağqoyunlu ordusu basıldı. Əlvənd Mirzənin dörd sərkərdəsi döyüşdə öldürüldü. Ağır itkilərin təsiri altında ordu qaçıb dağıldı. Əlvənd Mirzə özü də Ərzincana qaçdı. Böyük qənimət ələ keçirən qızılbaşlar Təbrizə yol aldılar. Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı qovğadan faydalanan Şeyx İsmayıl Ustacı, Şamlı, Rumlu, Əfşar, Qacar, Təkəli, Qaradağlı, Zülqədər, Qaramanlı, Bayburtlu, Çəpəni, Varsaq adlı türk tayfa qazilərini ətrafına toplayıb, Qarabağı, Şirvanı aldıqdan, Ağqoyunlu Əlvən Mirzəni məğlub etdikdən sonra 1501-ci ilin payızında təntənə ilə Təbrizə gəlib özünü şah elan etdi. On iki imamın adına xutbə oxutdurub, sikkə kəsdirdi. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi dövləti yaranıb, rəsmən bərqərar oldu. Azərbaycan Şahlıq sülaləsinin yaradıcısı İsmayıl hakimiyyətə Ağqoyunlu hökmdar irsinin davamçısı kimi gəldi. O, parlaq zəka sahibi, istedadlı hökmdar və söz sahibi olmuşdur. Onun hakimiyyəti Azərbaycan türk xalqının tarixi dövlətçilik ənənəsinə söykənirdi. Elə buna görə də, əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarından olan sufilər hərbi-siyasi mücahidələrində qurulmuş Azərbaycan Səfəvi dövləti beynəlxalq aləmdə iki yüzillik bir vaxt ərzində nüfuzunu qoruyub saxlaya

bilmişdir. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, daha doğrusu I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan türk dili dövlət, diplomatiya dili statusunu qazanmışdı.

Azərbaycan Səfəvi dövlət quruluşunun formasına uyğun olaraq, mərkəzlə yerli idarəetmə aparatı arasında qarşılıqlı münasibətlər milli deyil, ərəzi-inzibati bölgü prinsiplərinə dayanırdı. Ölkə daxilində əmtəə-pul münasibətləri başlıca iqtisadi əlaqə forması olub, vilayətlər vahid iqtisadi-siyasi mərkəz ətrafında birləşirdi.

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin qurulması bir sıra daxili amillər, o sıradan Azərbaycan və bəzi qonşu ölkələri bürümüş qızılbaş hərəkəti sayəsində yaranmışdı. Bu hərəkət ideoloji baxımdan, şahlıq uğrunda mübarizə üçün uyğunlaşdırılmış şialik bədətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdi.

Qızılbaş hərəkətinin uğurları və bunun nəticəsi olaraq, Səfəvi dövlətinin yaranması geniş sosial özül üzərində qazanılmışdı. Burada yalnız Ərdəbil şeyxlərinin yürüşləri üçün müridlər verən və adları yuxarıda çəkilən «qızılbaş tayfaları» (Ustaclu, Afşar, Rumlu və s.) nəzərdə tutulmur. Sözünl əsl mənasında, bu dövlətin yaranmasına arxa olmuş sosial zümrələr çox idi. XV yüzilin sonlarında pərakəndəliklə səciyyəvi olan ara müharibələrində ölkə miqyasında iqtisadi həyata vurduğu dağıdıcı zərbələrdən bütün xalq kütləsi, xüsusilə mülk sahibləri, rəiyyət, sənətkar, tacir əziyyət çəkmiş, müflisləşmiş və elə buna görə də onların çoxu mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq uğrundakı siyasi mübarizədə İsmayılı dəstəkləyərək, Səfəviyyə hərəkətinə qoşulmuşdular.

Şeyx Səfiəddin çağından bəri Səfəvi müridləri içərisində «əxi» adı daşıyan bir çox iş adamları bəllidir. Bunların sıralarında zərgərlər, toxucular, sabun bişirənlər, başmaqçılar, bəzzazlar, xərratlar və başqaları vardı. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra ayrıca bir fərmanla təriqət qarşısında böyük iş görmüş oldu. Bu fərmanla bütün dərvişlər müxtəlif sənətkar biliklərinə təhkim edildi. Bunun nəticəsində əxi sənətkar icmalları ilə sufi-dərviş (abdal-qələndər və b.) zümresi yaxınlaşıb bir-birinə qovuşdu. XVI yüzilliyin başlanğıcında sufi-dərviş zümresinin Səfəvi dövlətində yüksək «status»u ilə bağlı bu qovuşma prosesi görünür başa çatdı. Əski əxi icmalarının azlıqda olan yuxarı təbəqəsi feodallaşaraq ayrı-ayrı hallarda qızılbaş hərbi əyanların, xidmət bəylərinin sırasına keçdi. Beləliklə, Səfəvi dövlətinin yaranmasında ona dayaq duran başlıca sosial zümrədən biri şəhər sənətkarlarını və oturaq əkinçiləri təmsil edən, sonralar isə sufi-dərviş zümresinə qovuşan əxilər olmuşdu.

Gənc dövlətə dirək olan digər zümrə qazilər adlanırdı. «Qazi» anlayışı hərfən «qəzvaya çıxan kişi», «kafirlərə qarşı savaş döyüşçüsü» mənasını bildirir. Türk xalqları yaşayan ölkələrdə – Azərbaycan, Anadolu, İraq və Xarəzmdə «ğazi» və ya «alp ğazi» islam işinin, «islam hüdudunun» qoruyucusu olan əsgəri qulluq adamlarına deyilirdi. Türklərdəki «ər, ərən», «alp ərən» əsgəri ad daşıyan döyüşçülər xilafət çağından «alp-ğazi», «ğazi-ərən» ünvanı alaraq sonralar «ğaziləşmə» yolu keçmişdilər.

Sosial tərkib baxımından qazilər ilə əxilər arasında keçilməz ayrılıq yox idi. Əxi birliklərindən gələn sənətkar və əkinçi gənclər «ğaziyani Şah Səfi» zümərəsinə qovuşur, yəni təriqət döyüşçüsünə çevrilərək əsgəri qulluq adamı olurdular.

Yeni dövlətin dirəklərindən olan abdallar isə Qafqaza və Ön Asiyaya gələn əski türk boylarından biri olmuşdur. Orta çağlarda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində həm də abdal adlı sufi-dərviş icması yarandı. XVI yüzilin coşğun hadisələrlə dolu ilk onilliklərində abdal-qələndər zümərəsi Səfəvi səltənətinin yaranması yolunda gedən gərgin çarpışmalarda böyük rol oynamışdı.

İmperatorluğun yaradılması. Şirvan və Şəkinin tam tabe edilməsi

Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə ilə sonuncu savaş, Ağqoyunlu Muradın məğlub edilməsi.

Diyarbəkirə qaçmış Əlvənd Mirzə Ərzicanda İsmayıl qarşı yeni savaş üçün əsgər toplayırdı. O, eyni zamanda Təbrizlə Şərqi Anadolu arasındakı köç və ziyarət yolunu da qapamışdı. I Şah İsmayıl 1502-ci ilin baharında bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Ərzincana yola düşdükdə Əlvənd Təbrizə doğru hərəkət etdi. I Şah İsmayıl bunu eşidincə geri dönüb 1502-ci ilin avqustunda Təbrizə gəldi. Bu vaxt Ucanda olan Əlvənd Mirzə Həmədan yolu ilə Bağdada qaçdı. Əlvənd Mirzə tərəfindən baş verə biləcək qorxu tam aradan götürüldükdən sonra, I Şah İsmayıl İraq-i Əcəmlə, İraq-i Ərəbin sahibi olan Ağqoyunlu Soltan Muradın yanına 1503-cü ildə müridlərindən Qənbər bəyi göndərüb ona tabe olmasını təklif etdi. Şah Ağqoyunlu Muradla savaşmaq fikrində deyildi. Ancaq Ağqoyunlu Murad şahın təklifini qəbul etmədi. Belə olduqda I şah İsmayıl 12 minlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Murad şahın yürüşünü eşidərək 70 min nəfərlik bir qoşun hazırladı.

I Şah İsmayıl 21 iyun 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığında Alma Qulağı deyilən yerdə Ağqoyunlu Soltan Murad üzərində qələbə qazandı. Adlı-sanlı əmirləri döyüş meydanında qalan Murad özü qaça bildi. İsfahan, Qum, Kirman, Şiraz tutuldu. 1504-cü ildə Firuzguh

və Gülxəndan qələbələrindən sonra Yəzdi də tutdular. I Şah İsmayılın Bayandur Soltan Murad üzərində qələbəsiindən sonra Osmanlı hökmdarı II Soltan Bəyazid 1504-cü ildə Məhəmməd Çavuş Balban adlı elçisini qiymətli hədiyyələrlə Təbrizə göndərüb Şah İsmayılı hakimiyyətə keçməsi və İraqi Əcəmi tutması münasibətilə təbrik edir. Beləliklə, Osmanlı Soltanı Şah İsmayılı Azərbaycanın dövlət başçısı kimi rəsmən tanıdı.

Zülqədər oğulları ilə çəkişmələr. Xorasan uğrunda savaş. Zülqədər oğulları bəyliyi (1339-1521) ilə I Şah İsmayıl arasında çəkişmələr müharibəyə doğru gedirdi. I Şah İsmayılın elçisi Ustacılı Ümmət Zülqədər oğlu Əlaüddövlə tərəfindən həbs olunmuşdu. Bunu bəhanə edən I Şah İsmayıl 1508-ci ildə bəyliyin üzərinə yürüdü. Əlaüddövlə bəy Əlvənd Mirzə ölümündən (1505-1506) sonra Diyarbəkirə qoşun göndərmiş, Amid, Mardin və bir çox başqa yerlər tutulmuşdu. I Şah İsmayıl Əlaüddövlənin Diyarbəkirdə olan marağına son qoymaqla, burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək fikrində idi. O bu məqsədlə Osmanlı hökmdarından torpaqlarından keçmək üçün razılıq alıb Ərzurum və Ərzincan yolu ilə Əlbistana gəldi. I Şah İsmayıl Xarputu tutdu. Diyarbəkir bölgəsi də Onunun idarəsi altına girdi. Şah Diyarbəkirə Ustacılı Məhəmməd xanı hakim təyin etdi. O, çox cəsur və dəyanətli bir hərbiçi idi. 1510-cu il, I Şah İsmayıl Bağdadı tutan zaman Ustacılı Məhəmməd xan Zülqədərlerini ikinci bir ordusunu da məğlub etmişdi. I şah İsmayıl 1509-cu ilə qədər İraq-i Ərəblə Diyarbəkiri tutub Əlbistana qədər gəldi.

Qərbdə böyük uğurlar əldə edən I Şah İsmayıl 1508-ci ilə qədər bütün Farsı da fəth etdikdən sonra Türkünstan və Xorasan hökmdarı Özbək Məhəmməd Şeybani xanın dövlətin Şərq sərhəddində yaratdığı təhlükənin aradan götürülməsini qərara alır. Ancaq bu təhlükə bütün Xorasanın fəthi, Məşhəddə, Mərvdə, Heratda, Bəlxədə güclü qarnizonların yerləşdirilməsi ilə aradan qaldırıla bilərdi. Tezliklə, İsmayılın ordusu Xorasana daxil olur və tərəflər arasında baş döyüş 1510-cu ildə Mərv yaxınlığında oldu. Təkəli əmirlərindən Burun sultanın əsgərlərinin hücumu ilə Şeybani xan və yanındakı döyüşçülərin bir çoxu öldürüldü. Alınan əsirlər arasında Babur şahın qızı və bacısı da vardı. I Şah İsmayıl Baburun qızı və bacısına ehtiramla yanaşub onları Babura qaytardı. Bu hadisə Baburlarla yaxşı münasibətlər qurulmasında vasitə oldu. O cümlədən, özbək Übeydulla xan da I Şah İsmayılın yanına qiymətli hədiyyələrlə elçi göndərüb ona itaət etdiyini bildirdi.

Bu səfərlə bütün Xorasan Amu Dəryaya qədər Azərbaycan Səfəvi ölkəsinə qatıldı. I Şah İsmayıl bu sürətlə tutduğu ölkələrdə siyasi birlik qurmaqla, böyük bir imperatorluq

yaratmağa müvəffəq oldu. İmperatorluq Fəratdan Qəndəhara, Qafqazdan Hind okeanına qədər 2.800.000 km² ibarət geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Çaldıran döyüşü. I Şah İsmayıl imperatorluq hüduqlarından kənarda və xüsusilə, Şərqi Anadoludakı müridləri ilə əlaqələrini nəinki saxlayır və daha da gücləndirirdi. Bu, daha çox dövlətin qərb bölgələrində türk oymaqlarından olan qızılbaşların sayını artırmaqla, dövlətin yerli dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün lazım idi. Amma, bu əlaqələr və təbliğat Osmanlı dövləti daxilində gərginliklər yaradır, eyni zamanda iki ölkə arasında ciddi narazılıqlara da səbəb olurdu.

Osmanlı hökmdarı II Bəyazid (1481-1512) təbəələrinin ölkəni tərk etməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görürdü. I Şah İsmayıl II Bəyazidə göndərdiyi bir məktubda təriqət mənsublarının ziyarətinə mane olunmamasını xahiş edirdi. II Bəyazid isə I Şah İsmayılə göndərdiyi məktubda ziyarəti yerinə yetirdikdən sonra geri dönməyə söz verənlərə mane olmayacağını yazmışdı. Əslində, II Bəyazid I Şah İsmayılın könlünə dəyməmək üçün ona belə bir cavab göndərmişdi. I Şah İsmayıl isə Osmanlılarla aranı qırmamaq üçün çox ehtiyatlı davranır və Bəyazidə «atma» deyə xitab edirdi.

I Şah İsmayılın ehtiyatlı davranışlarına baxmayaraq, 1510-cu ildə Anadoluda Şahqulu Baba üsyanı baş verdi.

Şahqulu Şeyx Heydərin Anadoluda təriqət yayan və Təklə elindən olan Həsən adlı xəlifəsinin oğlu idi. O, son dərəcə fəal və cəsarətli bir adam idi. Osmanlı dövlətinin idarəsində bir qədər zəifləməsindən istifadə edərək hərəkətə başlamışdı. Tərəfdarları Şahquluya «baba» deyirdilər. Təklə elinin yoxsul və varlılarından ibarət saysız-hesabsız tərəfdarları vardı. Şahqulu Osmanlı ordusunu bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratdı. Sonuncu savaşda çox ağır yaralanmış Şahqulu çox keçmədi ki, öldü. Ancaq onun tərəfdarları Səfəvi ölkəsinə gedə bildilər. Onların sayı 15.000 idi. Şahqulu güvəndiyi adamlardan birini özünə vəzir təyin etmişdi. Ətraf bölgələrə bəylərbəyi, sancaqbəyilər də göndərmiş və Osmanlı elindəki xəlifələrinə məktublar yazaraq, hərəkətə başlamalarını bildirmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, onun məqsədi Osmanlı dövlətini devirmək yox, Şərqi Anadoluda tərəfdarlarının sayını artırıb Səfəvi hakimiyyətini möhkəmləndirmək idi. Şahqulu bacarığı ilə elə bir təsirə malik idi ki, hətta II Bəyazidin Qaraman valisi olan oğlu Şehinşah da onun təbliğatına uymuş və qızılbaş olmuşdu.

1512-ci ildə Osmanlı taxtına Soltan Səlimin (1512-1520) keçdiyini xəbər alan Şah

İsmayıl Nurəli xəlifə Rumlunu Anadoluya göndərərdi. Nurəli xəlifə Qarahasarda ikən Sivas, Amasiya, Toqat bölgəsi türklərindən 3-4 min evlik bir toplumu özünə birləşdirirdi. Bu vaxt I Soltan Səlimlə qardaşı Soltan Əhməd arasındakı savaşa hazırlıq qızılbaşları daha da ayaqlandırdı. Hətta, Soltan Əhmədin Amasiyadakı oğlu Soltan Murad qızılbaşlığı qəbul etdi. Toqat yaxınlığında Osmanlı sərkərdəsi Faiq bəy məğlub edildi. Şəhər əhalisi Nurəli xəlifəni qarşılayıb I Şah İsmayılın adına xütbə oxudu.

Qızılbaşların Anadoludakı hərəkətləri Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında münasibətləri pozdu. I Soltan Səlim Qardaşları ilə bağlı təhlükəni aradan qaldırıqdan sonra Anadoluda 40.000 nəfər qızılbaş öldürdü. Təkə elində həbs etdirdiyi qızılbaşları isə Aralıq dənizində yeni fəth olunan adalara sürgün etdi. Bununla, Səfəvilərə qarşı müharibəyə hazırlaşan I Soltan Səlim yürüşü zamanı arxasında baş qaldıra biləcək təhlükəni aradan qaldırıb özbək Übeydulla xanın da köməyinə arxalanaraq hərbi əməliyyata başlamağı qərara alır.

I Şah İsmayıl I Soltan Səlimin aralarındakı qırıçı məktublardan sonra 23 avqust 1514-cü ildə Xoy şəhərinin şimali-cənubunda eyni adlı şəhərdən 20 fərsəh məsafədə olan Çaldıranda bir qandan olub, bir dildə danışan qüvvələr qarşılaşdı.

I Şah İsmayıl ordusundakı düzülüşə görə ortadakı qüvvəyə Nizaməddin Əbdülbaqi, Məhəmməd Kəmunə, Şərəfəddin Əli, sağ cinaha Durmuş xan Şamlı, sol cinaha Məhəmməd xan Ustaclı, öncüllərə qorçubaşı Sarı Piri və Yusif bəy Varsaq başçılıq edirdi. I Şah İsmayıl özü seçmə döyüşçülərdən yaradılmış qüvvə ilə sağ cinahda dayanırdı.

I Soltan Səlimin sayı 200 minə çatan ordusunun sol cinahına Rumeli bəylərbəyi Həsən paşa, sağ cinaha Anadolu bəylərbəyi Sinan paşa başçılıq edirdi. Ortada 300 top və onların önündə xüsusi dəstə və arxasında isə tufəngli yeniçərilər dururdu. I Soltan Səlim isə şəxsi qvardiyası ilə yeniçərilərin arxasında idi. Ən geridə isə Şadi bəyin dəstəsi yerləşdirilmişdi. Onlar arxadan ediləcək yürüşlərin qarşısını almalı idilər. Hər iki ordunun əsgərləri, «Allah», «Allah» deyərək döyüşə daxil olub çox igidliklə vuruşurdular. Səfəvilərin öncülləri olan qorçular Sarı Piri Ustaclının başçılığı ilə döyüşə girib osmanlıların xeyli döyüşçüsünü öldürdülər. Ancaq qızılbaş süvarilərinin qarşısı top və tufəng atəşi ilə alındı. Döyüşün qızgın vaxtında fars bəylərbəyi Xəlil sultan Zülqədər isə özbaşına savaşa meydanından dəstəsi ilə qaçdı. O cümlədən I Şah İsmayılın ordusunun sayı Soltan Səlimin ordusundan az olub, odlu silahı da yox idi. Döyüşdə 3 min qızılbaş, 2 min nəfər osmanlı əsgəri və hər iki tərəfdən bir çox adlı-sanlı əmirilər də öldürüldü. I Soltan Səlim bu

qələbədən sonra 1514-cü ilin sentyabr ayının 5-də döyüşsüz Təbrizə daxil olur, ancaq yeniçərilərin müsəlman qırğınına etirazının getdikcə güclənməsindən ehtiyat edərək, həmin ayın 13-də şəhəri tərk edib, Şərqi Anadoluya yola düşür.

Çaldıran savaşından qabaq Səfəvi – Osmanlı sərhəddi Sivasa bağlı Susəhərindən keçirdi. Kemax qalası Xarput, Urfa Səfəvilərin hüddud şəhərlərindən idi. Çaldırandan geri döənən I Səlim 1514-1515-ci ildə Amasiyada qışlayıb, sonra İstanbula qayıdarkən Anadolunun açarı Kemax qalasını tutdu. Qala rəisi Məhəmməd bəy 300 Varsaqla təslim olmadan, ölüncəyə qədər vuruşmuşdu. I Səlim Şərqi Anadolunun tutulmasını Ağqoyunlu Bıyıklı Məhəmmədə tapşırırdı. O, 1515-ci ildə Təkir yaylağında Nurəli xəlifəni məğlub etdi. Nurəli xəlifə, bir çox başqa cəsur bəylər döyüşdə öldürüldü.

Şah İsmayıl Çaldıranda Məhəmməd xan Ustacılı öldükdən sonra Diyarbəkirin idarəsini onun qardaşı Qara bəyə tapşırıb, ona xan titulu da vermişdi. Şahın bacısı ilə evli olan Qara xan, qardaşları Ulaş və Süleyman Diyarbəkirdə möhkəmlənmək üçün əllərindən gələni etdilər. Ancaq Mərdin yaxınlığında, Dədə Qarkın düzündə Bıyıklı Məhəmməd paşa ilə savaşda məğlub oldu və özü də öldürüldü. Cənub-Şərqi Anadolu Osmanlı idarəsi altına düşdü. Amma şah İsmayıl Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunu qoruyub saxlaya bildi.

I Şah İsmayılın Gürcüstan yürüşləri. Böyük coğrafi axtarışlarla şərqə okean və dənizlərdən keçən yollar açılmışdı. Buna baxmayaraq şərqə Avropa ilə bağlayan karvan yolları hələ öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Təbrizdən-Dərbəndə və oradan isə Avropaya uzanan çöl karvan yollarında, Volqa-Xəzər su yollarında dünyanın bir çox ölkələrinin yenə də gözü vardı. Bu yollarla quzeydən tacirlər, elçilər, missionerlərlə yanaşı, bir müstəmləkə dalğasının da gəlişi gözlənilirdi. Səfəvi dövləti elə buna görə də Qafqazda möhkəm yerli dayaq yaradıb, oranı qorumağa çalışırdı. Qafqazda Osmanlı dövlətinin də marağı vardı. Quzeydə baş verə biləcək qorxuya qarşı Qafqazın qorunmasında, buradan keçən ticarət yollarının tutub əldə saxlanılmasında Osmanlı dövləti Səfəvilərdən az maraqlı deyildi. Osmanlı dövləti Qafqazın ələ keçirilməsində Gürcüstandan bir dayaq kimi istifadə etməyə də çalışırdı. Bu vaxt Gürcüstan xırda çarlıqlara bölünmüşdü. Hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan Gürcü çarları öz xarici siyasətlərində tez-tez dönüklük edirdilər. Səfəvilərin Gürcüstana ilk yürüşü 1516-cı ildə oldu. Mesxiya çarı IV Kvarkvare (1516-1535) Baş Açıq (İmeretiya) çarı Mənuçöhlə savaşda yenildikdə, I Şah İsmayıldan kömək istədi. Şah İsmayıl Div soltan Rumlunun başçılığı ilə ona kömək

göndərdi. Mənuçöhrü məğlub edən Div soltan IV Kvarkvareni yə də öz ölkəsində hakimiyyətə gətirdi. Növbəti il Osmanlı dövlətindən kömək alan Mənuçöhr Divin vuruşunda da məğlub oldu.

1521-ci ildə Şəki hakimi Həsən bəy Kaxetiya çarı Ləvəndin torpaqlarına etdiyi yürüşün qarşısını almaq üçün Naxçıvanda qışlayan I Şah İsmayıldan kömək istədi. I Şah İsmayılın əmiri Div soltan Rumlu Alazan və İori çaylarını keçib Zəyəm qalasına yaxınlaşdı. Bu vaxt günahlarını boynuna alan Ləvənd, IV Kvarkvare, Davud bəy və Mənuçöhr Div soltanın yanına gəldilər. Div soltanla I Şah İsmayılın qışladığı Naxçıvana yola düşdülər. Gürcü çarları asılılığı qəbul edib, hər il vergi ödəyəcəklərinə söz verdikdən sonra, ölkələrinə qayıtdılar.

Kaxetiya çarı Ləvənd xan 1524-cü ildə Səfəvilərin təbəçiliyində olan Şəkiyə yenidən yürüş etdi. Baş verən döyüşdə Həsən bəy öldürüldü. Bu dönüklüyünə görə, Şah Ləvəndi cəzalandırmağa hazırlaşdığı zaman vəfa etdi.

Şirvan üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi. 1500-cü ildə Cəbani vuruşunda Fərrux Yasər öldürüldükdən sonra, Şirvanda hakimiyyəti oğlu Bəhram bəy ələ aldı. O, bir ildən sonra vəfat etdi, hakimiyyətə qardaşı Qazi bəy keçdi. O da bir neçə aydan sonra oğlu Soltan Mahmud tərəfindən öldürülür. Cəbani döyüşündən sonra Gilana qaçmış Şeyxşah (Fərrux Yasarın oğlu) 1502-ci ildə II İbrahim adı ilə Şirvanşahlar taxtında oturdu. Soltan Mahmud isə kömək almaq üçün Səfəvilər sarayına gəldi. Qızılbaş qoşunu ilə Şirvana qayıdan (1505-1506) Soltan Mahmud məğlub oldu və öz xidmətçisi tərəfindən öldürüldü.

Yerli sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda gedən dartışma Şirvanşahları zəiflədir və onların Səfəvi dövlətindən asılılığını möhkəmləndirirdi. Əslində, Fərrux Yasarın ölümündən (1500) sonra, Şirvan öz müstəqilliyini itirməklə Səfəvi dövlətinin təbəçiliyində idi. Ancaq yerli sülalənin daxili müstəqilliyi saxlanılmışdı.

I İsmayıl tərbiyəçisi Hüseyn bəy lələ Şamlını bura canişin təyin etmişdi. Hüseyn bəy lələ isə Şirvanda olmayanda yerinə xidmətçisi Şahgəldi ağanı qoyurdu. Şeyxşah İbrahim isə Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra İsmayıl hədiyyələr göndərərək, vergi verəcəyi və ona sədaqətli olacağını bildirmişdir.

Lakin Şeyxşah İbrahim sonrakı illərdə, xüsusilə Şah İsmayıl Xorasan səfərinə hazırlaşdığı vaxt, bundan istifadə edərək, xərac vermədi. Elə buna görə də, 1509-cu ilin sonunda I Şah İsmayıl Şirvana ordu göndərirdi. Şeyxşah tab gətirə bilməyib Buğurd

qalasında gizlənilir. Şah İsmayıl ikinci dəfə Şirvanı ələ keçirib, yenə də Hüseyn bəy lələni Şirvana canişin qoydu. Günahlarına baxmayaraq, Fərrux Yasərin oğlu Şeyxşah hakimiyyətdə saxlanıldı. Şah İsmayılın göstərişi ilə 1517-ci ildə sədr Mir Cəmaləddin Məhəmməd və Mirzə Şahhüseyn Şirvana gəlib, Şeyxşaha bir daha dönüklük etməyəcəyinə and içdirirlər. Şeyxşah böyük oğlu Sultan Xəlili girov olaraq Təbrizə göndərdi. Şah İsmayıl qızlarından Pərixan xanımı ona ərə verdi. Şeyxşah özü də 1521-ci ildə Marağaya gəlib, şahla görüşdü və sədaqətlə xidmət edəcəyinə bir daha and içdi.

Göründüyü kimi, I şah İsmayıl nə birinci və nə də ikinci yürüş zamanı Şirvanşahların irsi idarə hüquqlarına toxunmamış, lakin o, Şirvanşahları nəzarət altında saxlayırdı.

İkinci səfərdən sonra Səfəvilərin Şirvanda hakimiyyətini möhkəmləndirməsindən bəhs edən Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: «Şah İsmayıl yeni hökumətə dayaq olmaq və onu möhkəm saxlamaq üçün İraqda yaşayan Bayat türklərindən bir dəstəsini siyahı üzrə köçürüb Dərbənd və Şabranda yerləşdirdi».

I Şah İsmayılın ölümü, I Şah Təhmasibin hakimiyyətə keçməsi, daxili vəziyyət. I Sultan Səlimin 1520-ci ildə vəfatı ilə I Şah İsmayılın qurduğu imperatorluğun başı üzərini almış təhlükə sovuşdu. Bütün Səfəvi imperatorluğu siyasi və dini əqidə birliyində I Şah İsmayıl borclu idi. Kiçik yaşlarından hər tərəfdə təhlükələrlə qarşılaşmasına baxmayaraq, Azərbaycanı birləşdirib, bir çox qonşu ölkələri tutub güclü bir dövlət qurması, onun böyük tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərir. Özü çox cəsur, intizam sevən olduğu kimi, həm də təşkilatçı və təhsilli bir hökmdar idi. O, böyük uğurlar əldə edən türk tayfa rəislərinə imperatorluğun mərkəzi və yerli idarələrində vəzifələr və geniş səlahiyyətlər vermişdi. Ustacılar-Əcəm İraqında, Kirmanda, Şamlılar Xorasanda, Təkəlilər Əcəm İraqının İsfahan və Həmədan bölgələrində, Zülqədərilər Farsda, Mosullular Bağdadda yerləşdirilmişdi. Adları çəkilən türk tayfalarının bəylərinə bu bölgələrdə geniş torpaqlar və vəzifələr verilmişdi. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun qurucusu olan I Şah İsmayıl 22 may 1524-cü ildə, 37 yaşında Sərab şəhəri yaxınlığında xəstələnib vəfat etdi. O, Ərdəbildə, Şeyx Səfiəddin türbəsində dəfn olundu.

Şah İsmayılın - Təhmasib Mirzə, Cam Mirzə, Bəhram Mirzə, Əlqas Mirzə adlı dörd oğlu vardı.

Yerinə 1514-cü ildə anadan olmuş böyük oğlu, Təhmasib keçdi. Şah İsmayıl ömrünün son günlərində əmirlərinə əmir əl-üməra, həm də mülki və dini məsələlər üzrə müavini, yəni vəkili olan Div soltan Rumluya itaət etmələrini və onun sözündən

çıxmamalarını vəsiyyəət etmişdi. Div Soltan Kumlu yeni Şahın atabəyi kimi, onun azyaşlı olmasından istifadə edərək dövlət işlərinə nəzarəti ələ alsada, tayfa əmirləri arasında gedən çəkişməyə son qoya bilmədi. Bu arada mərkəzi idarə bir qədər sarsıldı. Əvvəllər mürsidlərinə bağlı olan tayfa rəislərinin də indi sərvət və şöhrət meyli artmışdı. Hər biri öz bölgəsində özbaşına hərəkət edir və yenildikdə isə bir çoxu Osmanlı ölkəsinə baş götürüb gedirdi. Bu isə iki ölkə arasında münasibətləri pozurdu.

Ustacılıq Mustafa sultan çox keçmədi ki, əmir əl-üməralıqda Div sultan Rumlunun ortağı oldu. Ancaq bundan Div Soltan Rumlu razı qalmadı. O, dərhal Zülqədər və Təkəli əmirləri ilə birləşib Mustafa sultana qarşı çıxdı. Savaşda bir çox Təkəli əmirləri ölsə də, Ustacılıq əmirləri idarə işlərindən uzaqlaşdırıldılar. Ancaq bu hadisədən sonra Təkəliyə Çohə sultan əmir əl-üməralıqda Div sultanın ortağı oldu (1525). 1526-cı ildə Ustacılıq bəyləri Mustafa sultanın başçılığı altında yenidən toplanıb Div sultanı Rumlu və Çohə sultan Təkəliyə Sultaniyyə (1526), Ərdəbil (1527) və Naxçıvanda (1527) savaşır, ancaq axırncı döyüşdə Mustafa öldürülür. 1527-ci ildə Təkəli bəyləri Div sultan Rumlunu da öldürüb iqtidarı ələ aldılar. Çohə sultan rəqibsiz əmir əl-üməra və həm də vəkil oldu. Boş qalan vəzifələrə Təkəli bəyləri gətirildi. Ancaq bu, başqa qızılbaş tayfalarının qısqanclığını artırdı. Eyni zamanda, bu çəkişmələrdə bismiş Şah da artıq iqtidara tam sahib olmaq istəyirdi. Şahın göstərişi ilə Herat valisi Hüseyin xan Şamlının dəstəsi Qəzvinə Çohə sultanın evinə hücum etdilər. Çohə sultan qaça bilsə də 1531-ci ildə öldürüldü.

Bu zaman Azərbaycan hakimi Üləma sultan Təkəli vəkil olmaq üçün hərəkətə keçdi. Ancaq o, məqsədinə çatmadığına görə 1531-1532-ci illərdə Şahın Xorasana getməsindən istifadə edib, Təbrizi qarət etdi. Amma üzərinə gələn qüvvədən ehtiyatlanıb Vana və oradan da İstanbula getdi. Hüseyin xan Şamlı vəkil təyin olundu (1531). Ancaq o da 1534-cü ildə Şaha xəyanətdə günahlandırılıb aradan götürüldü. Vəkil olmaq və dövlət işlərini ələ almaq üstündə qızılbaş əmirləri arasında 1524-1534-cü illərdə baş vermiş bu çəkişmələr dövləti xeyli sarsıtmışdı. Artıq bu çəkişmələrdə böyük təcrübə qazanmış Şah 1534-cü ildən hakimiyyətə nəzarəti ələ alır.

Şirvan və Şəkinin qəti tabe edilməsi. 1524-cü ildə Şeyxşah II İbrahim vəfat etdi. Onun Məhəmməd Mirzə, Müzəffər Mirzə və Soltan Xəlil adlı üç oğlu vardı. Yerinə I Şah İsmayılın qızı Pərixan xanımın əri Soltan Xəlil II Xəlilullah adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyətinin ilk illərində Şirvanda mərkəzdən qaçma hallarına təsadüf olunmasada, Şirvanın mərkəzə tam tabe edilməsi artıq gündəmdə idi. Belə bir vaxtda II Xəlilullah I

Şah Təhmasibin mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxmış Biye Pas (Rəşt) hakimi Əmir Dibaca sığınacaq vermiş və hətta onu Şirvana göndərilən Səfəvi elçisinə verməkdən boyun qaçırmışdı. Digər tərəfdən o, 1534-cü ildə Təbrizi tutmuş Osmanlı sərdarı İbrahim paşaya qiymətli hədiyyələr göndərərək onunla gizli əlaqə də saxlayırdı. Bu xəbərlər şahla çatdı da, ancaq o, Osmanlı dövləti ilə müharibə getdiyinə görə II Xəlilullahı cəzalandırmaq üçün Şirvana qoşun göndərə bilmədi. II Xəlilullah 1535-ci ildə öz əməli ilə vəfat edir və yerinə qardaşı oğlu Şahrux, Şirvanda hakimiyyətə keçir. Şah Təhmasib dərhal Çuxur-Səd hakimi Məhəmməd bəy Ustaclı ilə Şirvanın yeni hakiminə fərman və xələt göndərdi. Ancaq bu zaman Şirvanı Şahrux deyil, onun vəkili Hüseyn bəy və bir qrup başı pozuq yerli əmir idarə edirdi. Elə buna görə də, Şirvanda daxili çəkişmələr getdikcə artırdı.

Şirvandakı bu çəkişmələr zamanı Mahmudabad və Səlyanda bir nəfər qələndərin başçılığı ilə (1537-38) yerli hakimiyyətə qarşı çıxış oldu. Onun dəstəsi Şamaxıya yaxınlaşdı. Onlara qarşı qüvvə çıxara bilməyən Şahrux və yerli əmirilər Buqurd qalasına çəkildilər. Qələndərin dəstəsi Şamaxını tutdu. Amma məqsədləri aydın olmadığına görə, onlar bir müddətdən sonra şəhəri tərk edib Səlyana doğru yola düşdülər. Onları Şahruxun dəstəsi izləyirdi. Səlyan yaxınlığında baş verən savaşda Qələndərin dəstəsi dağıldı.

Bu hadisədən sonra qorqubaşı Padar Şirvandakı çəkişmələr və hakimiyyətsizlik barədə şahla Pərixan xanımın sifarişini çatdırdı. Şahruxun kiçik yaşlı olmasından istifadə edib Şirvanda yerli hakimiyyətə nəzarəti ələ keçirmiş Hüseyn bəy və bir neçə nəfər başıpozuq əsilzadə arasındakı çəkişmələr Şirvanı gücdən salmışdı. Daxili sarsıntı keçirən Şirvan əmiriləri içərisində mərkəzdənqaçma meylləri də baş qaldırmışdı. I Şah Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzə, Müntəşə sultan və Qarabağdakı Qacar əmirlərinin başçılıq etdiyi 20 minlik hərbi dəstəni 1538-ci ildə Şirvana yolladı. Onlar Şamaxı, Surxab, Qəbələ, Gülistanı tutdular. Şahruxun vəkili başda olmaqla, bir çox Şirvan əyanı öldürüldü. Şirvanda şahlıq ləğv edilib, bura vilayət statusu verildi. Şirvan vilayətinin birinci valisi I Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə oldu.

Şəki hakimi Həsən bəyin oğlu Dərviş Məhəmməd (1524-1551) dövründə Şəki ilə Səfəvilərin arası da getdikcə pisləşirdi. 1538-ci ildə Səfəvi qoşunu Şirvanda Buqurd qalasını mühasirə edən zaman Dərviş Məhəmməd Şahruxa kömək edirdi. Ancaq Şirvan tutulduqdan sonra, Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xanın Səfəvilərlə əlaqələrini yenidən yaxşılaşdırıb Şəkinin daxili sərbəstliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. O, hətta I Şah Təhmasibin dul bacısı Pərixan xanımla evləndi. Lakin, Pərixan xanım öldükdən sonra

onun Səfəvilərlə münasibətləri yenidən pozuldu. Dərviş Məhəmməd I Şah Təhmasibin Şirvan valisi olan və şahlıq həvəsi ilə yaşayan qardaşı Əlqas Mirzə ilə yaxınlaşdı.

Hətta o, Soltan Süleyman Qanunin (1520-1566) tərəfindən Təhmasibə qarşı savaşa Əlqas Mirzəyə qardaşı Şahnəzərin başçılığı ilə kömək də göndərmişdi. I Şah Təhmasib 1548-ci ildə Sevindik bəy Əfşarın başçılığı ilə 2500 nəfər qorçu dəstəsini Şəkiyə, Dərviş Məhəmmədi cəzalandırmağa göndərdi. O, Kiş qalasına çəkilib qoruna bildi. 1551-ci ildə I Təhmasib onunla birdəfəlik hesablaşmaq üçün Ərəşə gəldi. Burada vassalı Kaxetiya çarı Ləvənd də onunla birləşdi. Dərviş Məhəmməd xan şahı qarşılamağa gəlmədi. Şəki əyanları və əhali Kiş, Gələsən-görəsən qalaları və Sığnağa çəkildilər.

Top atəşi ilə Kişin qala divarları dağıdıldı. Qalanın kutvalı Mahmud bəy savaşı davam etdirməyin mənasız olduğunu görüb, qapıların açarını şaha verdi. Sığnaq döyüşçüləri də döyüşü dayandırdılar. Dərviş Məhəmməd gecə ikən 400 nəfərlik dəstə ilə Gələsən-Görəsəndən çıxıb qaçmağa çalışdı. Amma qaça bilmədi və öldürüldü. Beləliklə, Şəkinin sərbəstliyinə son qoyuldu. Şah Tuyqun bəy Qacarı Şəki hakimi təyin etdi.

Azərbaycan XVI yüzilliyin 30-50-ci illərində

Səfəvi-Osmanlı savaşları. Hindistan və Çini Avropa ölkələri ilə bağlayan qədim karvan yolları Azərbaycandan keçir, Aralıq dənizi, Qara dənizə çatır və Dərbənd keçidi ilə Rusiyaya doğru da uzanırdı. XV yüzildə Hindistana qədər okeanlardan keçən yeni ticarət yolları açıldı. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, İngiltərə Hind okeanı sahillərində əlverişli satış bazarları və xammalla dolu müstəmləkələr axtarışına başladılar. Avropalıların Hindistan və Ərəb sahillərinə müstəmləkə bayraqlarını sancmaları Osmanlı və Səfəvi imperatorluqlarını rahatsız etməyə bilməzdi. Dünya ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrinin okean yollarına keçməsi hər iki imperatorluğun iqtisadiyyatını sarsıtdı. Müstəmləkə və yeni ticarət yolları üstündə dünya ölkələri arasındakı çəkişmədə Osmanlı dövləti də vardı. Qərbdə böyük uğurları olan Osmanlı dövlətini Şərqdə Ərəb İraqı daha çox maraqlandırırırdı. Buranı tutmaqla, İran körfəzinə yaxınlaşıb Avropadan gələn təhlükənin qarşısını almaq və həm də Hind okeanına çıxmaq istəyirdi. Buna görə də İraqda Səfəvilərə qarşı baş verən çıxışlarda da Osmanlı sarayının əli vardı. 1528-ci ildə Luristanda Zülfüqar xan Səfəvilərə qarşı çıxdı. O, Bağdada hücum edib Ərəb İraqını tutdu. Döyüşdə İraq hakimi İbrahim xan Mosullu

öldürüldü. Ərəb İraqını tutan Zülfüqar xan Osmanlı dövlətinə tabe olduğunu bildirdi. I Şah Təhmasib növbəti il Bağdadı çox çətinliklə tutub bura Məhəmməd xan Təkəlini bəylərbəyi təyin etdi.

1531-1532-ci ildə Üləmə bəy Təkəli Diyarbəkr hakimi Fil paşanın qoşunu ilə Büdlisə yürüş etdi. Bidlisdən qovulan yerli hakim Şərəf xan Səfəvilərdən kömək istədi. Təhmasib elçisi Həbil bəyi Soltan sarayına göndərüb Üləmə bəyi təslim etməsini xahiş etdi. Şahın təklifini rədd edən Soltan həm də şahdan Şərəf xanı da istədi. Şah vəkili Hüseyn xan Şamlunun başçılığı ilə yeni elçilərini Soltan sarayına göndərdi. Amma Soltan barışıq razı olmadı. Belə olduqda şah yürüş edib Bidlisi geri qaytardı. 1533-cü ildə şah Xorasanda Ubeydulla xanla savaşı zaman yenidən Bidlisi Üləmə bəy tutdu və Şərəf xanı da öldürdü.

Üləmə bəy Təkəli I Soltan Süleyman Qanunini (1520-1566) Səfəvi imperatorluğuna qarşı müharibəyə yönəldə bildi. Bu vaxt şah Təhmasib özbəklərlə müharibə aparırdı. Osmanlıların baş vəziri İbrahim paşanın 90 minlik ordusu, öndə isə Üləmə bəyin 10 minlik qoşunu olmaqla, 1534-cü ildə Azərbaycana daxil oldular.

Üləmə bəylə bağlı olan bir çox Səfəvi əmiri osmanlıların tərəfinə keçdilər. Təbriz tutulduqdan sonra İbrahim paşa Üləmə bəyi Ərdəbilə, Xosrov paşanı isə Əlincə qalasına göndərdi. Təbriz daxil olmaqla, tutulan Azərbaycan torpaqlarının bəylərbəyi Üləmə Təkəli oldu. Həmin ilin iyul ayında bir bölük qoşunla I Soltan Süleyman Qanuni özü də Təbrizə gəldi. Bu xəbəri eşidən Şah Təhmasib qardaşı Sam Mirzəni, Heratda qoyub özü geri qayıtdı. Soltan Süleyman I Şah Təhmasibə yazdığı məktubda onu qorxaqlıqda günahlandıraraq savaşa çağırırdı. Ancaq I Təhmasib I Soltan Süleymana göndərdiyi cavab məktubunda özünün döyüş taktikasını ona anladaraq bir qızılbaş döyüşçüsünə qarşı on osmanlı döyüşçüsü durduğu halda, meydan savaşına girməyin yersiz olduğunu bildirmişdir.

Osmanlı ordusu Əcəm İraqına daxil oldu. Bu zaman qızılbaşlar onların keçəcəyi yollarda otlaqları məhv etmiş və əhalini köçürmüşdülər. Osmanlı ordusu çox çətinliklə irəliləyirdi. Müharibəyə əlverişli vaxtda girmək istəyən I Şah Təhmasib isə Əbhərə çəkildi. Havalər getdikcə soyuyurdu. Osmanlı ordusu qışlamaq üçün Bağdada dönməyə məcbur oldu. 1534-cü ildə Bağdad valisi Şərafəddin oğlu Məhəmməd xan Təkəli şahın göstərişi ilə Bəsrəyə çəkildi.

1534-1535-ci illərdə Bağdadda qışlayan I Soltan Süleyman 1535-ci ilin yazında yenə Təbrizə doğru döndü. Şah Təbriz və onun ətrafındakı əhalini köçürüb, bütün ərzağı,

heyvanları, başqa yerlərə daşıtdırdı. Özü isə Sultaniyyəyə çəkildi. İbrahim paşa Təbrizə daxil oldu. Şah iki dəfə barışıq istədi, ancaq rədd cavabı aldı. Dərcəzeyndə boş yollarla hərəkət edən osmanlılar Əmir soltan Rumlu və Çıraq soltan Ustaclının qızılbaş ordusu ilə qarşılaşdılar. Bu savaşda xeyli itki verib geri çəkildilər. Bidlisə qədər osmanlıları izləyən I Şah Təhmasibin sərdarı Bəhrəm mirzə Van və Ərcişi də tutdu. 1534-1535-ci il savaşları hər iki tərəfin saysız-hesabsız insan itkisi hesabına başa çatdı.

Şirvanda Əlqas Mirzə və Burhan Mirzənin qiyamları. Osmanlıların Azərbaycana yeni yürüş təhlükəsi yarandığı bir vaxtda Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzə Şirvanda müstəqil dövlət qurmaq istəyirdi. Hələ 1546-cı ildə Şirvandan Qəzvinə qaçıb gəlmiş Oruc ağa Rumlu bu barədə Şaha xəbər vermişdi. Şah 1546-cı ildə Urgənc oğlunu danışıq üçün Əlqas Mirzənin yanına göndərdi. O, tabe olmayacağını bildirsə də, Şahın qoşunla Şirvana gəldiyini eşidən kimi anası Xanbəyi xanımı bağışlanması üçün onun yanına göndərdi. Xanbəyi xanımın xahişi ilə şah onu bağışladı. Əlqas Mirzə Cavadda şahlığa sədaqətli qalacağına and içdi. Hətta şahın Gürcüstan və Çərkəzistana 1547-ci il yürüşlərində də iştirak etdi.

1547-ci ildə Şah Təhmasib geri döndükdən sonra Əlqas Mirzə yenə də öz müstəqilliyini elan edib adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirdi. Bu vaxt Yevlaxda olan şah İbrahim xan Zülqədər, Hüseyn Sultan Rumlunu 5 min əsgərlə Şamaxıya göndərdi. Əlqas Mirzənin ailəsi sığındığı Gülistan qalası mühasirə edildi. Döyüşlərdə ordusunu itirən Əlqas Mirzə Dağıstandan Azova, oradan Kəffəyə və Kəffədən isə İstanbula getdi. Şirvan qalaları tutulub onun bütün tərəfdarları öldürüldü. 1547-ci ildə Şah oğlu İsmayıl Mirzəni Şirvana bəylərbəyi qoyub Təbrizə qayıtdı.

Şirvanda yerli əmirlərin də arasında mərkəzdənqaçma meylində olanlar vardı. Hələ 1544-cü ildə Qaytaqdan Şirvana gələn Burhan Mirzəni Əlqas Mirzə bir neçə dəfə məğlub etmişdi. Bir çox mənbələrdə Burxan Mirzənin Xəlilullahın oğlu olduğu göstərilmişdir. 1548-ci ildə o, yenidən Qaytaqdan Şirvana gəldi və yerli əmirlərin bir çoxu onun ətrafına toplandılar. Burxan Mirzə Şirvanda yeni qiyamı baş qaldırdı. Ancaq o, 1549-cu ildə Buğurd dərəsində öz əcəli ilə öldü. Qiyamçıların Şirvan taxtına namizədliyini irəli sürdüləri Mehrab və 1550-ci ildə Qurbanəli də aradan götürüldü.

Soltan Süleyman ordusunun yeni yürüşləri. I Şah Təhmasibin barış təkliflərini qəbul etməyən I Soltan Süleyman Qanuninin ordusu 1548-ci ildə yenə Səfəvi imperatorluğuna yürüş etdi. Əvvəlki döyüşlərdə olduğu kimi I şah Təhmasib yenə də odlu silahla təchiz

olan osmanlılara qarşı öz süvarisini açıq çöllərdə döyüşə çıxarmadı. Yolboyu ərzaq quyularda gizlədilir, əhali köçürülür, süvari ordu isə tez-tez yerlərini dəyişirdi. O, ağıllı, taktiki hərəkətlərlə Osmanlı ordusuna zərbələr vururdu. Bilirdi ki, itki verən və səbri tükənən sultan geri dönməyə məcbur olacaqdır. Osmanlı Soltanın yanında olan Əlqas Mirzənin köməyinə qızılbaş əmirlərindən heç biri gəlmədi və əksinə, onlar şahın qulluğuna getdilər. Əlqas Mirzənin Həmədan tərəfdən hücum edən qoşunu məğlub edilərək, özü də əsir götürülüb Qəhqəhə qalasında ömürlük həbs cəzasına məhkum olundu. Soltan isə Təbrizi tutsa da, burada dörd gündən artıq qala bilmədi. Geriyə qayıdarkən Vanı ələ keçirdi. Vanın tutulması Təhmasibə çox pis təsir etdi. O, oğlu İsmayıl Mirzəni Kars qalasının təmiri ilə məşğul olan osmanlılar üzərinə yola saldı. Təhmasib özü isə Ərciş və Əhləti tutdu. İsmayıl Mirzə Karsı tutduqdan sonra Ərcişdə atası ilə birləşdi. Təhmasib Trabzon ətrafına qədər hərəkət etdi.

I Şah Təhmasib 1551-1554-cü illərdə Ərciş, Adilcivaz, Əhlət qalalarını alaraq Muşa qədər yürüş etdi. Oğlu İsmayıl Mirzə isə Ərzurum bəylərbəyi İskəndər paşanı məğlub etdi. Bununla şah Təhmasib Şərqi Anadoluda möhkəmlənmək və Osmanlı hökmdarını müqavilə bağlamağa məcbur etmək istəyirdi. Səfəvi hökmdarı dəfələrlə Soltana barışmağı təklif etmişdi. Bu barışın I Şah Təhmasib üçün həm maddi və həm də mənəvi əhəmiyyəti vardı. O, Səfəvi dövlətinin varlığını təhlükədən qurtarmaq istəyirdi.

Ancaq I Şah Təhmasib 1554-cü ildə, dördüncü dəfə Şərq səfərinə çıxıb İrəvan, Qarabağ, Naxçıvana hücum etdi. Yol boyu I Şah Təhmasibin qüvvələri otlaqları, tarlaları məhv edib, əhalini köçürmüşdü. Şah Bazarçaya doğru geri çəkildi. Naxçıvanda Şahın süvariləri qəfil həmlələrlə osmanlıların üzərinə yürüşlər edirdilər. Ciddi çətinliklərlə qarşılaşan Osmanlı ordusu Ərzuruma qayıtdı. Osmanlı ordularının ardınca Anadoluya daxil olan qızılbaşlar döyüşlərin birində Soltanın ən yaxın adamlarından olan Sinan bəyi əsir götürdülər. Yürüşlərdən yorulmuş Osmanlı ordusu içərisində narazılıqlar yaranmışdı. Soltan ordudakı bu narazılıqlar və Azərbaycana son yürüşdəki uğursuzluqlarla hesablaşmağa məcbur oldu.

Sonuncu yürüş zamanı Soltan Şirvanşahlar nəslindən olan Qasımı yeniçərilər və topçularla birlikdə Kəfədən Dağıstana doğru yola salmışdı. Soltanın göstərişi ilə Kumuq və Qaytaq qoşunları da onlarla birləşdi. Qasımın başçılıq etdiyi «qoşun» Dərbənddən Şirvana girdi. Şirvanın yerli əmirlərinin çoxu Abdulla xan Ustacının xidmətindən çıxıb Qasımla birləşdilər. Tabbasaranda Təngə döyüşündə Abdulla xan güclü qarşıdurmaya rast

gəldi və Şamaxıya döndü. Qasımın hərbi dəstəsi onun ardınca Buğurdu keçdi və Gülüstana yaxınlaşdı. Gülüstan döyüşünə Abdulla xan Ustacılı 2 min nəfər qızılbaşla girsə də, qələbə çaldı. Qasımın dəstəsindən sağ qalanlar Tabasarana qaçdılar. Qasımın isə nə öldüyü, nə də sağ qaldığı məlum olmadı. Bu qələbə Səfəvilərin Şirvanda hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi.

Soltan Süleyman Azərbaycana dördüncü yürüşündə ciddi müqavimətlə qarşılaşaraq qələbənin mümkün olmadığını görüncə barışığa razı olmuşdu. Onun göstərişi ilə baş vəzir Məhəmməd paşa Səfəvilərə məktub yazıb, Sinan bəyin azad olunması və danışıq üçün elçi göndərilməsini xahiş etdi. Sinan bəy Qacar Şahqulu bəylə İstanbula yola salındı. O qayıtdıqdan sonra isə Fərruxzad bəy Qaradağlının başçılığı ilə danışıq üçün elçilik göndərildi.

Amasiyada may 1555-ci ildə iki ölkə arasında barış andına imza atıldı. Bu barışa görə Şəhrizor və Van ətrafı, İmeretiya, Mənkərel, Quriya osmanlılara verildi. Məsxıya, Kartili və Kaxetiya Səfəvi hakimiyyəti altında qaldı. Bu barış I Şah Təhmasibin ən böyük uğurlarından oldu. O, Səfəvi dövlətinin varlığını qoruyub saxlaya bildi. Bununla o özünün çox bacarıqlı bir dövlət başçısı olduğunu göstərdi. I Şah Təhmasib bir sıra iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji səbəblərlə bağlı olaraq 1555-ci ildə paytaxtı da rəsmi olaraq Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürüldü. Paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi Təbrizin tez-tez Osmanlı hücumlarına məruz qalması, Azərbaycanın sərhəd şəhəri olan Qəzvinin coğrafi baxımdan imperatorluğun mərkəzində yerləşməsi, beynəlxalq karvan yolu üstündə olmaqla imperatorluğun həm şimal-qərb, həm də cənub-şərq şəhərləri ilə sıx iqtisadi əlaqəsi və eyni zamanda əlverişli qışlaq yeri olması ilə əlaqədar idi. Ancaq burada dövlətxana binası 1557-ci ildə tikilib qurtararaq istifadəyə verilmişdir.

1558-ci ildə I soltan Süleymanın oğlu Bəyazidin I şah Təhmasibə sığınması iki ölkə arasında yeni çəkişmə yarada bilərdi. 1562-ci ildə Səfəvi sarayına Van hakimi Xosrov paşanın başçılığı ilə elçilər gəldi. Məqsədləri Bəyazidi geri almaq idi. Bəyazidin I Soltan Süleymanın Qanuninin adamlarına verilməsi iki dövlət arasında baş verə biləcək yeni çəkişməni aradan qaldırdı.

I Soltan Süleymanın ölümündən (1566) sonra da iki ölkə arasında yaxşı münasibətlər davam etmişdir. I Şah Təhmasib II Səlim (1566-1574) və III Muradın (1574-1595) cüluslarını təbrik etmək üçün 1567-ci ildə Şahqulu xan Ustacılı qiymətli hədiyyələrlə Ədirnəyə və 1575-ci ildə Toxmaq xan Ustacılı isə İstanbula göndərmişdi.

Səfəvi-Şeybani çəkişmələri. Şeybanilərlə Səfəvilər arasındakı çəkişmələr daha çox Xorasanla bağlı idi. XVI yüzilin 30-cu illərində Bəlx Şeybanilərin, Xorasanın qalan üç vilayəti – Herat, Məşhəd və Mərv isə Səfəvilərin əlində idi. Şeybani xanın oğlu Ubeydulla Xorasanı tutmaq üçün bir-birinin ardınca bura yürüşlər edirdi. 1524-cü ildə Herata qoşun yeritmişdi. Ancaq Herat bəylərbəyi Durmuş xan Şamlı onu məğlub edib geri qaytarır. Ubeydulla xan 1526-cı ildə Durmuş xan Şamlının ölümündən istifadə edib Tus, növbəti il Astrabadı tutdu. 1527-1528-ci illərdə isə Heratı da mühasirəyə aldı. Mühasirənin yeddinci ayı I Şah Təhmasibin yaxınlaşdığını eşidib Heratdan geri çəkildi. Ubeydulla xanla ən böyük döyüş Cam şəhəri yaxınlığında oldu. Təhmasib də savaş meydanında idi. Savaş qızılbaşların qələbəsi ilə qurtardı. Ancaq I Şah Təhmasibin 1529-cu ildə Ərəb İraqına getməsindən istifadə edən Ubeydulla xan Məşhədi, sonra isə Heratı tutdu. 1529-1530-cu ildə I Təhmasib yenə də Xorasana qayıtdı. Ubeydulla xan savaşla Heratdan qovuldu. Şah qardaşı Bəhram Mirzəni Herata hakim qoydu. 1531-1532-ci illərdə də Xorasandakı döyüşçülər Ubeydullaya uğur gətirmədi. 1534-cü ildən I Soltan Süleyman Qanuninin Azərbaycana yürüşləri Ubeydulla xanın əl-qolunu yenidən açdı. Bu zaman iki cəbhədə savaşmaq Səfəvilər üçün asan deyildi. Amma buna baxmayaraq, 1535-1536-cı illərdə Ubeydulla xan Heratı yenidən tutsa da burada qala bilmədi. I Şah Təhmasibin Xorasana dördüncü gəlişi zamanı özbəklərə ağır zərbə vuruldu. Ubeydulla xan Buxaraya qayıtdı. O, 1539-1540-cı illərdə Xorasana sonuncu yürüşündə yolda xəstələnib öldü. Ubeydullanın ölümündən sonra da XVI yüzilin axırlarına qədər özbəklər arabir Xorasana uğursuz yürüşlər etmiş, lakin bu yürüşlər Səfəvi imperatorluğu üçün o qədər də qorxulu olmamışdı. Amma Səfəviləri Xorasanda müəyyən qədər qüvvə saxlamağa vadar edirdi.

Səfəvi imperatorluğu və Moğol dövləti. Səfəvi imperatorluğu cənub-şərqdən Böyük Moğol dövləti ilə həmsərhəd idi. İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, İngiltərənin Hind okeanı sahillərində müstəmləkəçilik addımları və Ubeydulla xanın Xorasanla yanaşı, Əfqanıstana olan yürüşləri Səfəvilərlə Moğolları bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Bu iki dövlətin mənafə birliyi və xarici siyasətlərindəki oxşarlıqlarına baxmayaraq, onların arasında da Qəndəhar məsələsi vardı. Bu şəhər Səfəvi ölkəsindən Hindistana açılan qapı olmaqla hər iki ölkə üçün hərbi strateji baxımdan çox dəyərli idi. Hindistandan Səfəvi ölkəsinə doğru uzanan karvan yolu da Qəndəhardan keçirdi.

1537-ci ildə I Şah Təhmasib Qəndəhara yaxınlaşdı. Qalanın kutvalı Qəndəharın qapılarını Şahın üzünə savaşıq açdı. Şah Budaq xan Qacarı Qəndəhara hakim qoyub özü

Herata döndü. Növbəti il Moğol hökmdarı Humayunun qardaşı Kamran Mirzə Qəndəhardan Budaq xan Qacarı sıxışdırıb çıxardı.

Çəkişmələrə baxmayaraq, I Şah Təhmasib şərqdəki türk Babur imperatorluğunun durumuna qayğı ilə yanaşırdı. Bu arada Əfqan Şir xanla savaşa yenilən Dehli hökmdarı Humayunu qardaşları da tərk etmişdi. 1544-cü ildə çox ağır günləri başlanan Humayun ailəsi, uşaqları, qulluqçuları ilə Səfəvi sarayına sığınmışdı. Baxmayaraq ki, artıq Humayun hakimiyyətdə yox idi, ancaq I Şah Təhmasib onu Moğol hökmdarına layiq ehtiramla qarşılayıb, ona hakimiyyətini geri qaytarmaq üçün Budaq xan Qacar və Şah-verdi bəy Ustaclının başçılığı ilə 12 minlik qorçu verdi.

Humayun Hindistana döndü. Şahın ona verdiyi qorçular Şir xanın qüvvəsini dağıtdılar. O, I Şah Təhmasibin köməyi ilə yenidən taxtında oturdu. Bu köməyə görə, Qəndəhardan əl çəkdi və hər il Səfəvilərə 40 min tümən göndərəcəyinə söz verdi.

I Şah Təhmasibin Baburlara yardımını obyektiv olaraq şərqdəki hər üç imperatorluğun varlığının qorunması üçün gərəkli idi. Çünki Qərbin müstəmləkə dövlətlərinin ayaqlandıqları bir vaxtda bu dövlətlərin birinin məhvi şərqdə çox böyük fəlakətlərə səbəb ola bilərdi.

Azərbaycan XVI yüzilin ikinci yarısında

XVI yüzilin ortalarında və ikinci yarısında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qərb dövlətləri ilə münasibətləri. Böyük coğrafi kəşflərlə Hindistana dəniz yollarının açılması Azərbaycandan keçib Qara dəniz və Aralıq dənizinə gedən əski karvan yollarının əhəmiyyətini azaltmışdı. XVI yüzilin əvvəllərindən okeanlardan keçib Ərəb sahilləri və Hindistana gedən ticarət yollarına Portuqaliya müstəmləkəçiləri nəzarət edirdilər. Onlar İran körfəzinə də daxil olub körfəzdəki hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyətli məntəqələri, o cümlədən Hörmüzü də (1515) ələ keçirmişdilər.

Aralıq dənizi və Qara dənizdən keçib Avropa ölkələrinə doğru yan alan qədim karvan yollarına isə Osmanlı dövləti nəzarət edirdi. Bu yollar artıq Səfəvi tacirlərinin də hərəkətini çətinləşdirmişdi. Hörmüz tutulduqdan sonra isə Səfəvi tacir və elçilərinin Hind

okeanına çıxmaq imkanlarına da son qoyulmuşdu.

Şərq ölkələrinə Avropadan əvvəlcə tacirlər, sonra elçilər və onların ardınca isə bir qayda olaraq, toplu-tüfəngli müstəmləkə qoşunu gəlirdi. Portuqaliyadan başlamış Fransaya qədər bütün Avropa dövlətlərindən şərqə gələn tacirləri, elçiləri, missionerləri öz dövlətlərindən aldıkları xüsusi tapşırıq üzrə Şərq dövlətlərinin arasını mümkün qədər vurmağa çalışırdılar.

Bu zaman Osmanlı dövləti ilə düşmənçiliyi olan Portuqaliya daha çox Səfəvi dövlətinə yaxınlıq göstərirdi. Portuqaliyanın gerçək məqsədi Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında müharibə törədib, onların hər ikisinin də qüvvəsini tükəndirib, Fərat və Dəclə boyunca mühüm iqtisadi, hərbi-strateji əhəmiyyəti olan yerləri tutmaq idi. XVI yüzilin 30-50-ci illərində Osmanlı-Səfəvi savaşları zamanı portuqallar şərqdə müstəmləkəçilik planlarını həyata keçirmək üçün Səfəvilərə top-tüfənglə kömək edirdilər.

Portuqaliya kralı III Juanın (1502-1557) Azərbaycana göndərdiyi elçilər 1551-ci ildə Qəzvinə çox yaxşı qarşılandılar. Amma 1574-1575-ci ildə ikinci dəfə Portuqaliyadan gələn elçiləri şah qəbul etməmişdi. Ona görə ki, portuqallar İran körfəzindəki məntəqələrdə müsəlmanları sıxışdırırdılar. Həm də portuqallarla danışıqlar Osmanlı dövləti ilə 1555-ci ildə bağlanmış Amasiya müqaviləsini poza bilərdi.

XVI yüzilin 60-cı illərində Azərbaycana İngiltərədən altı ekspedisiya gəlmişdi. İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tüdor (1558-1603) Azərbaycanın xan ipəyi, zər-zibası ilə yanaşı, daha çox buradan Hindistana gedən karvan yolları maraqlandırır. İngiltərə irəliləməkdə olan qərb dövləti olsa da, Hindistana gedən dəniz yollarına nəzarət edən qüdrətli Portuqaliya ilə qarşılaşmaqdan çəkinirdi. Elə buna görə də 1553-cü ildə yaradılmış və Böyük Britaniyanın xarici siyasət kursunu yeridən ingilis «Moskva şirkəti» Xəzər və onun sahillərindən keçən karvan yolları ilə Hindistana çıxmaq fikrində idi. «Moskva şirkəti»nin təmsilçisi Entoni Cenkinson 1561-1563-cü illərdə Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycana gəlmiş, Şamaxı bəylərbəyi Abdulla xan Ustaxlı və Qəzvinə I Təhmasiblə danışıqlar aparmışdı. Yelizaveta Tüdörün I Təhmasibə göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, bu danışıqlar İngiltərə ilə Azərbaycan arasında ticarət əlaqəsi yaratmaq ətrafında getmişdir. Ancaq İngiltərədən göndərilən ticarət ekspedisiyalarının və onların təmsilçilərinin apardıqları danışıqların arxasında bir müstəmləkəçilik marağı da dayanırdı. I Şah Təhmasib Entoni Cenkinson da müqavilə bağlamadı. Ona görə ki, Aralıq dənizi və sahillərində Osmanlı dövlətinə qarşı duran İngiltərə ilə I Şah Təhmasib Amasiya

barışığundan sonra heç cür müqavilə bağlaya bilməzdi. Qəzvin səfəri uğursuz olan Entoni Cenkinson Şirvana qayıtdı və burada 1563-cü ildə Abdulla xanla ticarət müqaviləsi bağladı. İngiltərə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin bünövrəsi qoyuldu.

1571-ci ildə Venetsiya öz elçisi Vinçentso Alessandirini Azərbaycana göndərdi. V.Alessandri I Şah Təhmasibə Osmanlı dövlətinə qarşı müqavilə bağlamağı təklif edir. Növbəti il Roma papası I Şah Təhmasibə yazdığı məktubda xristian müttəfiqləri ilə birgə Osmanlı dövlətinə qarşı savaşa başlamağın əlverişli vaxtı çatdığını bildirirdi. Papa başda olmaqla xristian monarxları I Şah Təhmasibi Osmanlı dövlətinə qarşı savaşa çəkməyə çalışırdılar. Papa XIII Qriqori (1572-1585) şaha top, tüfəng, pul göndərəcəyini vəd edirdi. Səfəvilərə müttəfiq gözü ilə baxan xristian dövlətlərinin başçıları Osmanlı dövləti ilə savaşımaqdan qorxurdular. Elə buna görə də, onlar müxtəlif hiylələr, vədlərlə Səfəvilərin əli ilə Osmanlı dövlətinə zərbə vurmaq istəyirdilər.

1578-ci ildə Osmanlı-Səfəvi savaşı zamanı Məhəmməd Xudabəndə Portuqaliyaya elçi göndərüb xristian dövlətlərindən kömək istəmiş, ancaq nə Venetsiya, nə Portuqaliya, nə də İspaniya Osmanlı dövlətinə qarşı savaşa başlamamışdılar. Əslində bu dövlətlər Osmanlı dövləti ilə yanaşı, Səfəvi imperatorluğun da gücdən düşməsinə istəyirdilər.

XVI yüzilin ortalarında Kazan və Həştərxanı tutduqdan sonra Xəzərin şimal sahillərində müstəmləkələrini tədricən genişləndirən Rusiya Səfəvi dövləti ilə diplomatik və ticarət əlaqələrinə xüsusi fikir verir, Yaxın və Orta Şərq bazarlarına can atırdı. 1561-ci ildə I şah Təhmasib, 1563-ci ildə isə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Moskvaya elçilər göndərmişdi. Rusiya çarı IV İvan (1547-1584) isə 1569-cu ildə Aleksey Xoznikovun başçılığı altında Qəzvinə elçilər göndərdi. Onlar Şah Təhmasibə 100 top və 500 tüfəng gətirmişdilər. Rusiya bir tərəfdən səfəvilərlə əlaqələrini gücləndirir, digər tərəfdən isə yavaş-yavaş Xəzərə doğru yeni torpaqlar işğal edirdi. Rusiyanın Xəzər istiqamətində yürüşlərinin qarşısı alınmazsa, onun zərbəsi gec-tez Səfəvi imperatorluğuna dəyə bilərdi. Osmanlı dövlətinin 1578-ci ildə Qafqaza daxil olması da əslində Rusiyanın Xəzərə doğru yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədini güdürdü.

II Şah İsmayıl. Təhmasib 15 may 1576-cı ildə vəfat etdi. Hakimiyyət uğrunda xələfləri və əmirlər arasında çəkişmə başlandı. Hələ 1574-cü ildə I Şah Təhmasib ağır xəstə yatdığı zaman hakimiyyət məsələsi əmirlər arasında çox ciddi mübahisəyə səbəb olmuşdu. Ustachı əmirləri dərhal Şahın sevimli oğlu Heydər Mirzənin namizədliyini irəli sürmüşdülər. Heydər Mirzəni ana tərəf qohumlarından islamı qəbul etmiş milliyyətçə

gürcü olan əmirilər və qardaşı Mustafa Mirzə də müdafiə etmişdi.

Bu zaman Rumlu, Əfşar, Təkəli əmiriləri, xəlifət əl-xüla Hüseynqulu xan Rumlu, Şahın qızı Pərixan xanımla dayısı Çərkəz Şamxal soltan isə şahın həbsdəki oğlu İsmayıl Mirzənin tərəfdarı idilər. İsmayıl Mirzənin anası Türkman İsa bəyin qızı idi. Türkmanlardan da onu istəyən az olmamışdı. Amma tezliklə sağalan Şah nə Heydər Mirzəni yanından uzaqlaşdırmadı, nə də həbsdə olan İsmayıl Mirzəni azad etmədi. Vəliəhdin kim olacağı haqqında da açıq bir söz demədi. Şah ölən kimi iki tərəf arasında çəkişmələr yenidən qızıışdı. İsmayıl Mirzənin tərəfində duranlar qələbə çaldılar. İyirmi il Qəhqəhə həbsxanasında yatan İsmayıl Mirzə azad edildi. İsmayıl Mirzə cəsur olub qızılbaşlar tərəfindən sevilirdi. Şahın bir çox yaxın adamları isə ondan ehtiyat edirdilər. Elə buna görə də onu yalandan şaha qarşı qəsddə günahlandırır və həbs etdirmişdilər. Qaradağdakı Qəhqəhə qalasından çıxan İsmayıl Mirzə Qəzvinə gəldi. O, 22 avqust 1576-cı ildə II Şah İsmayıl ünvanı ilə hakimiyyətə keçdi. İlk günlər Heydər Mirzənin tərəfdarlarına sevgi ilə yanaşırdı. Ancaq hakimiyyəti ona qarşı dura biləcək qüvvələrin nazı ilə oynamaqla möhkəmləndirmək, əldə saxlamaq mümkün deyildi. Elə buna görə də sülalə üzvlərindən çoxunu öldürtdü. Dövlətin idarə olunmasında bütün məsələləri aradan qaldırmağa cəhd edən II İsmayıl tərəfdarlarından Rumlu xəlifət əl-xülafa Hüseynqulu xanı, Ustacılı bəylərindən öndə gedənləri, hətta qardaşı Mustafa Mirzəni də öldürtdü. II İsmayıl dövlətin yerli dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə ciddi fikir verirdi. Xüsusilə Azərbaycan hüduqlarından kənardakı vilayətlərdə yerli hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi onun daxili siyasətində baş xətt idi. Reydə Təkəliiləri, Məşhəd, Qum və Savədə Türkmanları yerləşdirib onların bəylərinə bu vilayətlərdə vəzifələr də verdi. II İsmayıl Səfəvi dövlətini möhkəmləndirməklə yanaşı, Osmanlı dövləti ilə münasibətləri də yaxşılaşdırmaq istəyirdi. Onun yarımçıq qalan, yəni həyata keçirə bilmədiyi dini islahatı da bu məqsədə qulluq edirdi. O, şiəliyi mötədil bir hala gətirməklə sünniliyin sıxışdırılmasına qarşı idi. Əsərində II Şah İsmayılın dini islahatlarının mahiyyətini doğru şərh edə bilməyən Oruc bəy Bayatın fikrinə görə guya şah xalqa elan etmişdir ki, şiəlikdən əl çəkib sünnülüğü qəbul etsinlər. Əslində o, özü şafiliyə meyilli olsa da, hər iki məzhəbə qulluq edənlərin bir yerdə bərabər hüquqlarla yaşamasını istəyirdi. Həzrəti Ayişənin lənətlənməsinin əleyhinə idi. Onun haqqındakı düşüncələrini dini məclisdə bəzən açıq, bəzən də qapalı bildirirdi. Bu məclislərin birində xəlifət əl-xülafa qoyduğu Bolqar xəlifədən Həzrəti Ayişənin lənətlənməsi ilə bağlı düşüncələrini sormuşdu: o da «küfr etmək

haramdır, amma lənət etmək, işi Allaha həvalə etməkdir...» cavabını vermişdi. «Sən saf bir türksən, sənə bunu kim öyrətdi?» deyən soran şah: «Mərhum şah Təhmasib zamanında üləmadan duydu» demişdi. Elə buna görə şah onu tutduğu vəzifədən azad edib, yerinə Dədə Ustaclını xəlifə təyin etmişdi. II Şah İsmayıl Həzrəti Ayişənin lənətlənməsini və üç xəlifənin pislənməsini qadağan etmişdi. O, məscidlərin divar və qapılarına yazılmış aşiqanə şerləri sildirdi. İsmayılın bu hərəkətləri xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Onun sünniliyə meyilli olduğuna şübhə oyandı. Amma ağıllı din xadimləri və əmirlər buna o qədər də ciddi bir iş kimi baxmır, bilirdilər ki, II İsmayıl iki məzhəb tərəfdarlarını bir-birinə yaxınlaşdırmaq, aralarındakı ixtilaflara son qoymaq istəyir. Ancaq bir çox Türkmən və Təkəli əmirləri bundan istifadə edib, Şahın qardaşı Həsən Mirzəni onun yerinə gətirmək cəhdi göstərdilər. Onların bu cəhdi baş tutmadı. Həsən Mirzəni Şahın tərəfdarı olan Ustacılar aradan götürdülər. Çox keçmədi ki, II Şah İsmayıl 1577-ci ildə müəmmalı şəkildə öldü.

MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ. DAXİLİ ÇƏKİŞMƏLƏR. II Şah İsmayıl vəfat etdikdən sonra qızılbaş əmirlərinin böyük bir toplantısı oldu. Bu toplantıda tayfa ağsaqqalları dövlətin ümumi mənafeyi üçün II Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk günlərindəki qan davasını xatırlayıb yeni çəkişmələrə yol verməyəcəklərinə and içdilər. Bundan sonra taxta kimin çıxacağını müzakirə etdilər. II İsmayılın səkkiz aylıq oğlu Şahşücanın namizədliyi onun atabəyi tərəfindən irəli sürülsə də, buna heç kim razılıq vermədi. Sonra I Şah Təhmasibin böyük oğlu Məhəmməd Xudabəndinin hakimiyyətə gətirilməsi məsələsi ortaya atıldı. Toplantıda hamı buna razı oldu.

1578-ci il fevralın 13-də Şah seçilən Məhəmməd Xudabəndi gözləri zəif görməklə yanaşı, həm də iradəcə möhkəm adam deyildi. Onun razılığı ilə toplantıdakı əmirlərin hər birinin öz tayfasının ağsaqqalı olması qərarlaşdırıldı.

Məhəmməd Xudabəndə dövründə də imperatorluğun siyasi və əsgəri təşkilatı yenə də türk tayfa bəylərinin əlində idi. O da türk tayfa bəylərindən möhkəm yerli dayaqlar yaratmaq kimi mühüm daxili siyasəti davam etdirirdi.

Ancaq 1577-ci il toplantısındakı andlara baxmayaraq, oymaqlar arasındakı narazılıqlara tam son qoyulmamışdı. Məhəmməd Xudabəndinin zəifliyindən istifadə edən bir sıra əmirlərin dövlətin siyasi və əsgəri təşkilatında yüksək vəzifələri ələ keçirmək cəhdləri ilə əlaqədar olaraq oymaqlararası çəkişmələr yenə də qalırdı.

ХВЫ ЈҮЗИЛЛИЈИН 70-ЧИ ИЛЛӘРИНДӘ ОСМАНЛЫ ДӨВЛӘТИ ИЛӘ ЈЕНИ САВАШЛАР. Өлкә дахилиндә тајфаларарасы бу чәкишмәләр Османлы дәвләти үчүн дә чох әлверишли олду. ЫЫЫ Мурад (1574-1585) бәһанәләрлә 1578-чи илдә Амасија барышыгыны позуб, Гарс галасынын бәрпа олунмасы һаггында кәстәриш верди. Османлы дәвләти Загафгазијаја орду јеридиб, Хәзәрин гәрб саһилләриндәки лиман мәнтәгәләрини тутмаг вә Волга-Хәзәр бејнәлхалг карван јолу үзәриндә нәзарәти әлә алмаг истәјирди. Османлы дәвләтинин әсас ордусу Күнәј Гафгаза дахил олмалы вә гыса мүддәтдә нәзәрдә тутулмуш бөлкә фәтһ олунмалы иди. Әсас һәрби әмәлијјатдан Сәфәви дәвләтинин диггәтини јажындырмаг үчүн Хој, Салмас вә Урмијаја һүчумла башладылар. Бурада кедән дөјүшләрдә Османлы ордусу гәләбә чалыб Шаһын әрәб атлары чинсиндән олан 10 миндән чох илхысыны да әлә кечирдиләр. Азәрбајчан бәјләрбәји Әмир ханын тутулмуш торпаглары кери алмаг чәһдләри боша чыхды.

Osmanlı dövlətinin vəziri Qara Lələ Mustafa paşa III Soltan Muradın əmrinə görə Gürcüstan, Şirvan və Azərbaycanı tutmalı idi. Vəzir Lələ Mustafa paşanın ordusu avqust 1578-ci ildə Ərdəhan tərəfdən hücumla keçdi. Osmanlı hücumunun qarşısını Çuxur Səd bəylərbəyi Ustaclı Məhəmməd Toxmaq xan və Qarabağ bəylərbəyi Qacar İmamqulu xan almalı, eyni zamanda Azərbaycan bəylərbəyi Əmir xan və vəliəhd Həməzə Mirzə də onlara köməyə gəlməli idilər. Ancaq Əmir xan dövlətin qərb sərhəddində Osmanlılarla bağlı təhlükə qaldığına görə, onlara vaxtında kömək edə bilmədi.

Ustaclı Məhəmməd Toxmaq xanla Qacar İmamqulu xan 15 minlik qoşunla ordusunun sayı onlardan qat-qat çox olan Lələ Mustafa paşa ilə qarşılaşdılar. Çıldırda avqust 1578-ci ildə baş verən döyüşdə Səfəvi bəylərbəyiləri məğlub oldular. Osmanlılar Gürcüstanın xeyli torpaqlarını tutub Şirvana doğru irəlilədilər.

Qanıq (Alazan) çayı sahilində Osmanlılar Türkmən Əmir xan və Qacar İmamqulu xanın qüvvələri ilə qarşılaşdılar (sentyabr 1578). Səfəvi ordusu ilk döyüşdə qələbə çalsa da, Əmir xan oğlu Sultan Murad xanın səhvi nəticəsində baş verən ikinci döyüşdə xeyli itki verdi. Türkmən Əmir xan bu uğursuzluqdan sonra Təbrizə dönməyə məcbur oldu. Şirvan bəylərbəyi Rumlu Araz xan təkbaşına osmanlılara qarşı döyüşə bilməyəcəyini gördükdə Kür sahilinə çəkildi. Vəzir Qara Lələ Mustafa paşa Dərbəndə qədər Şirvan torpaqlarını tutub, Özdəmir oğlu Osman paşanı bu bölgəyə hakim təyin edib, özü Ərzruma döndü.

Gürcüstanın bir qismi ilə Şirvan Osmanlı hakimiyyəti altına düşdü. Mustafa paşa geriye qayıdan kimi Araz xan Rumlu Təkəli Ərdoğdu xəlifə və başqa əmirlərlə birləşib Osmanlı qüvvələrinə qarşı hərəkət etdi. Qarabağ bəylərbəyi Qacar İmamqulu xan isə Qaytas paşanın üstünə getdi. Ərəş qalası ətrafında Qacar İmamqulu xan qələbə çaldı. Qaytas paşanın əsgərlərinin çoxu öldürüldü. Rumlu Araz xan Şamaxını boşaldıb Özdəmir oğlu Osman paşanın xeyli qüvvəsini məhv etdi. Bu vaxt Krimdən Adil Gərayın köməyə gələn qüvvəsi ilə birləşən osmanlılar Araz xanı məğlub etdilər. Araz xan əsir götürüldü. Araz xanın oğulları, Ərdoğdu xəlifə qalan qüvvə ilə Salyana çəkildi. Amma qızılbaşların ardınca gedən, onları izləyən Adil Gəray onları dağıdıb çoxlu qənimət ələ keçirdi. Rumlu Araz xan da öldürüldü. Bu vaxt səfəvilərin baş vəziri Salmanın ordusu Şirvana daxil oldu. Mollahəsəndə gedən döyüşlərdə (noyabr 1578) Kırım qüvvələri dağıldı və ələ keçirdikləri qənimətlər geri alındı. Adil Gəray əsir götürüldü. Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndə çəkildi. Mollahəsən qələbəindən sonra qızılbaş əmirləri Şah qərargahından Osman paşanın təqib olunması, Dərbəndin tutulması barədə əmr alsalar da, ona əməl etməyib Qarabağa döndülər. Qızılbaşların bu səhvindən Osman paşa istifadə edib, Dərbənddə möhkəmlənərək Şirvana nəzarəti öz əlində saxlaya bildi.

Mələkə ilə bağlı çəkişmələr. Bu arada ölkə daxilində baş qaldıran yeni çəkişmələr dövləti xeyli zəiflətdi. Səfəvi şahı Məhəmməd Xudabəndinin özü əlil, uşaqları isə kiçik yaşlı idilər. Qızılbaş əmirlərin razılığı ilə 11 yaşlı böyük oğlu Həmzə Mirzə vəliəhd seçilmişdi. Şahın arvadı dövlət işlərinə qarışır və böyük söz sahibi olmuşdu. Keçmiş Mazandaran əmirlərindən Abdullahın qızı olan bu qadın ağıllı, cəsur və olduqca sərt idi. Xeyrannisə adlı bu bəyim Səfəvi ordusu Adil Gərayı məğlub edib geri dönərkən onları çox acı sözlərlə tənqid etmişdi. Dövlət işlərinə qarışan bu bəyimin bəzi yaxınlarını vəzifələrə çəkməsi qızılbaş əmirlərinin narazılıqlarını artırmışdı. Xeyrannisə bəyin təsirli əmirləri aradan götürməklə bütün dövlət işlərini öz əlinə almaq istəyirdi. Mələkə atasının ölümündə suçladığı Mazandaran hakimi Mirzə xanı öldürtdü. Əsir alınmış Adil Gəray da mələkə ilə bağlı çəkişmələrin qurbanı oldu. Bu hadisələr dövlət işlərini ələ almağa çalışan Mələkəyə qarşı qızılbaş əmirləri arasında ciddi narazılıq yaradır. Mələkə şahzadələri də mərkəzdə özünün nəzarəti altında saxlamağa çalışır və onların qızılbaş əmirləri ilə əlaqəsindən çox ehtiyat edirdi. Bu vaxt Soltan Məhəmmədin kiçik yaşlı oğlu Abbas Mirzə Herat valisi Əliqulu xan Şamlının yanında idi. Mələkə 1578-ci ildə oğlunun Qəzvinə göndərilməsini tələb etdi. Amma Əliqulu xan Şamlı Xorasanın bir çox əmirlərinə arxalanıb Mələkənin

tələbini yerinə yetirmədi. Mələkənin mazandaranlıları yüksək vəzifələrə göndərməsi, qızılbaş əmirlərini isə sıxışdırması sonuncuların narazılıqlarını daha da artırdı.

Nəhayət, qızılbaş türk əmirləri Türkman Məhəmməd xanın çağırışı ilə Mələkəyə qarşı hərəkətə başladılar. Mələkə sərt hərəkətləri ilə əsgərləri, sufiləri şahsevən adı ilə onlara qarşı yönəltməyə çalışdı. Amma bu çağırışa başçılıq edə biləcək bir qızılbaş əmiri tapmadı. Şah işin belə qızıxdığını görüncə mələkəni Mazandarana göndərməyi qərara aldı. Amma qızılbaş əmirləri buna da razılıq vermədilər. Onlar sarayın hərəm otağına girib şahın yanında Mələkəni öldürdülər (26 iyul 1579). Mələkənin qətlindən sonra paytaxtdakı mazandaranlı əyanlar da öldürülüb, əmlakları qarət edildi. Mələkənin faciəli aqibəti göstərdi ki, Səfəvi imperatorluğunun qurucuları olan türk qızılbaş əmirlərini nə mərkəzi, nə də yerli idarələrdən sıxışdırıb uzaqlaşdırmaq mümkün deyildir. Ancaq Mələkənin faciəli aqibəti daxili çəkişmələri aradan qaldırmadı. Əksəriyyəti Ustacılıq və Şamlı boylarından olan Xorasan əmirləri Əliqulu xan xanlar-xanı ünvanı ilə özlərinə başçı seçib Abbas Mirzəni də şah elan etdilər (1581). Daxili çəkişmələr dövləti getdikcə gücdən salırdı.

Kırım tatar qoşunun Şirvan və Qarabağ yürüşü. Qafqazda Osmanlı qüvvələrinin belə bir zamanda yeni yürüşləri başlandı. Kırım xanı Məhəmməd Gəray 1579-cu ildə tatar qoşunu ilə Şirvana hücum etdi. Şirvan bəylərbəyi Məhəmməd xəlifə Zülqədər geri çəkilməyi özünə sıxışdırmayıb savaşa girdi, ancaq məğlub oldu. Bəylərbəyi özü də döyüşdə öldürüldü. Tatar süvariləri Şirvan və Qarabağı yağmaladılar. Məhəmməd Gəray xan qardaşı Qazi Gərayı Osman paşanın yanında qoyub, özü Krimə qayıtdı. Əmir xan Türkman ilə Möhürdar Şahqulu xan arasında baş verən silahlı çarpışmaya qədər qalxan çəkişmə Şirvana girən Səfəvi ordusunun uğurlarına əngəl oldu. Başqa bir tərəfdən isə Azərbaycan, Şirvan və Qarabağda çox dəhşətli qıtlıq başlanmışdı. Səfəvi ordusu Təbrizə dönməyə məcbur oldu. Osmanlı ordusunun baş komandanı Mustafa paşa 1579-cu ilin yazında Kars qalasını təmir etdirdi və Gürcüstana sursat, ərzaq göndərdi.

Xorasanda Abbas Mirzənin şah elan edilməsi ilə bağlı baş verən hadisələr Məhəmməd Xudabəndini bura qoşun göndərmək məcburiyyəti qarşısında qoymuşdu. Xorasanda çox ciddi çəkişmələrin davam etdiyi bir vaxtda bundan istifadə edən Qazi Gəray 1580-ci ildə Şirvanda hərbi əməliyyatı genişləndirdi. Baş verən döyüşdə Şirvan bəylərbəyi Salman xan Ustacılıq məğlub oldu. Onun bir çox adlı-sanlı əmirləri öldürüldü. Bu hücumun əvəzini çıxmaq üçün vəzir Mirzə Salman, əmir əl-üməra Əmir xan Türkman

qoşunla Şirvana gəldilər. Osmanlı qüvvələri Səfəvilərin qarşısından Dəmirqapıya çəkildilər. Ancaq Bakıya qədər gedən Səfəvi ordusu Osmanlıları izləməkdən əl çəkib Qarabağa döndülər. Şirvanın osmanlıların yeni hücumlarından qorunmasını gücləndirmək üçün bura Ziyadoğlularından Peykər bəy xan ünvanı ilə bəylərbəyi göndərildi. Qarabağdan otuz iki və bir çox başqa oymaqlarda xeyli əhali Şirvana köçürülüb yerləşdirildi.

1580-ci ildə tərəflər arasında diplomatik danışıqlar başlandı. Məhəmməd Xudabəndənin 1586-cı ildə Hacı Maqsud bəy Zülqədəri İstanbula yola salıb, onunla göndərdiyi məktubda Soltana elçilərin həbs edilməsi, dinc müsəlman qadın və uşaqlarının əsir alınmasına öz narazılıqlarını bildirmişdi. 1580-ci sultan Soltan III Muradın Osmanlı ordusuna Qafqaz cəbhəsinə sərkərdə təyin etdiyi Sinan paşa Ömər ağa adlı elçisini Şirvana göndərir. O, burada Osmanlı ordusu tərəfindən tutulmuş torpaqların sərhəddini qarşı tərəfin nümayəndələri ilə birlikdə müəyyənləşdirməli və qış aylarında tərəflərin müharibəni dayandırması məsələsini də müzakirə etməli idi. Osmanlı elçisi Ömər ağa Şirvandakı vəziyyətlə tanış olduqdan sonra Səfəvi elçisi Şahqulu sultan Zülqədər Ərzuma - Mustafa paşanı əvəz etmiş baş komandan Sinan paşanın yanına döndü. Bir qədər sonra Məhəmməd Xudabəndə Sinan paşanın tövsiyəsi ilə İbrahim xan Türkmanın başçılığı ilə Osmanlı dövlətinə yeni elçilər göndərdi. Diplomatik danışıqların, dövlət başçılarının bir-birinə göndərdikləri məktubların mehriban ruhuna baxmayaraq, tərəflər arasında barış baş tutmadı.

YALANÇI İSMAYILLAR HƏRƏKƏTİ. 1580-ci ildə Kuh-Giluyədə Lurlar arasında bir qələndər çıxaraq özünün II Şah İsmayıl olduğunu bildirdi. Guya 1577-ci ildə öldürülən o, yox, ona bənzəyən bir kələ imiş. Özünü II Şah İsmayıl adlandıran bu yalançı ətrafına Lurlardan xeyli qüvvə toplaya bildi. O, başına topladığı qüvvə ilə birlikdə bu bölgənin başçıları olan Əfşarlarla savaşı. Əfşar Xəlil xanı əvəz edən Rüstəm bəy Əfşar döyüşlərin birində məğlub oldu və özü də öldürüldü. Bu hadisəni eşidib şahın razılığı ilə Kuh-Giluyəyə gələn Xəlil xan da təsadüf nəticəsində Lurlar tərəfindən öldürüldü. Qardaşı oğlu İsgəndər bəy Kuh-Giluyəyə bəylərbəyi göndərildi. 1581-ci ildə İsgəndər xan fars valisi Ümmət Zülqədər ilə birləşib yalançı şah İsmayılı məğlub edərək öldürdülər. I yalançı Şah İsmayılın öldürülməsinə baxmayaraq, yeni yalançı ismayılların baş qaldırmasının qabağını almaq mümkün olmadı. Çox keçmədi, Luristanda ikinci bir yalançı İsmayıl

peyda oldu. İkinci yalançını Hüseyin sultan Təkəli yaxalayıb Qəzvinə göndərmişdi. Üçüncü yalançı İsmayıl isə Fərah bəylərbəyliyiində Əfşarlara qarşı çox çətinliklər yaratsa da, özünün yaxın adamları tərəfindən öldürülmüşdü. Yalançıların heç biri türk deyildi. Bu hərəkətlər Səfəvi imperatorluğunun çox çətin günlərində başlanmışdı. Yalançı ismayıllar imperatorluğa tabe xalqların mərkəzdənqaçma meyllərini özündə əks etdirirdi.

OSMANLILARIN YENİ YÜRÜŞLƏRİ TƏBRİZİN TUTULMASI. Qızılbaş əmirləri arasında düşmənçilik yaradan vəzir Mirzə Salmanın qızılbaşlar tərəfindən öldürülməsindən (1583) iki il sonra. Həmzə Mirzə Azərbaycan bəylərbəyi Əmir xan Türkmanı 1585-ci ildə Qəhqəhə həbsxanasına saldırib elə həmin ildə öldürtdüyünə görə Türkman əmirlərinin çoxu Azərbaycanı tərk etdilər. Əmir xan Türkmanın öldürülməsi və Türkman əmirlərinin başqa vilayətlərə köçməsi, Azərbaycan bəylərbəyliyiini xeyli zəiflətdi. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunu baş vəzir Osman paşanın başçılığı ilə 1585-ci ildə Təbrizi tutdu. Yeni qalalar tikildi və köhnələri bərpa olundu. Osman paşa xadim Cəfər paşanı Təbrizə hakim təyin etdikdən sonra, buranı tərk etdi. Təbrizin tutulmasından bir qədər sonra Osman paşa özü də öldü. Həmzə Mirzə bundan istifadə edib Təbrizə qoşun yeritdi. Amma bu yürüş boş çıxdı. Bu vaxt Həmzə Mirzənin tərəfdarları olan Ustaxı, Şamlı əmirləri ilə Təkəli, Türkman əmirləri arasında yeni çəkişmələr başlanmışdı. Təkəli, Türkman əmirləri bu çəkişmədə Təhmasib Mirzəni ələ keçirib, onu Qəzvinə şah elan etdilər (1587). Həmzə Mirzə Qəzvinə doğru hərbi yürüş etdi. İki tərəf arasındakı savaşda Həmzə Mirzənin qüvvəsi qələbə çaldı. Bu uğurlu qələbədən sonra daxili çəkişmələri qismən aradan götürən Həmzə Mirzə 15000 nəfərlik qoşunla Təbrizə yaxınlaşdı. Bu vaxt Osmanlı Fərhad paşa da Təbrizə doğru gəlirdi. Səfəvilərin mahalları, şəhərləri bir-birinin ardınca əldən gedirdi. Elə buna görə də o, Fərhad paşanın barış təklifini qəbul etdi. Danışıqlara hazırlıq üçün Qəzvinə dönmə vaxt 1586-cı ildə öldürüldü. Həmzə Mirzənin öldürülməsi əmirlər arasında çox güclü çəkişmələrə səbəb oldu. Və bundan istifadə edən III Soltan Muradın ordusu 1589-cu ilə qədər Şirvan, Gürcüstan, Çuxur-Səd, Qarabağ və Azərbaycan vilayətlərini tamamilə ələ keçirdilər.